

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά για την παραχώρηση αρχειακού και άλλου υλικού, καθώς και για τις πολύτιμες πληροφορίες για την κατοχική Θεσσαλονίκη και την τοπογραφία της, το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης (ΚΙΘ), την Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης και την υπεύθυνη του αρχείου της, κ. Αλίκη Αρούχ, τον έφορο του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, κ. Ευάγγελο Χεκίμογλου, τον ιστορικό και εκπαιδευτικό Αστέριο Κουκούδη, τον ιστορικό ερευνητή Ιωσήφ Βαένα, καθώς και όσους συνέβαλαν με κάθε τρόπο στην ταυτοποίηση του φωτογραφικού υλικού.

*Η Θεσσαλονίκη κατά τη γερμανική Κατοχή.
Συλλογή φωτογραφιών Βύρωνα Μήτου*

1η έκδοση: Νοέμβριος 2014

© για την έκδοση 2014 Εκδόσεις ΠΟΤΑΜΟΣ

© για τις φωτογραφίες Βύρων Μήτος

Επιμέλεια, διόρθωση: Δημήτρης Παπακώστας

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Δάφνη Κουγέα

Σχεδιασμός, σελιδοποίηση: Βίβιαν Γιούρη

Επεξεργασία εικόνων: Colornetwork

Εκτύπωση: Φωτόλιο & Τυρίcon

Βιβλιοδεσία: Διονύσης Δέδες

Εκδόσεις ΠΟΤΑΜΟΣ

Ξενοκράτους 48, 106 76 Αθήνα,

τηλ. 210 7231271, 215 5403723, fax 210 7254629

www.potamos.com.gr, info@potamos.com.gr

ISBN: 978-960-545-046-5

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, της σελιδοποίησης, του εξωφύλλου και γενικότερα της όλης εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οιοσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ ΒΥΡΩΝΑ ΜΗΤΟΥ

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ

ANNA MARIA ΔΡΟΥΜΠΟΥΚΗ, ΙΑΣΟΝΑΣ ΧΑΝΔΡΙΝΟΣ



ΑΘΗΝΑ 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Η συλλογή φωτογραφιών για τη γερμανική Κατοχή της Θεσσαλονίκης	7
Η γερμανοκρατούμενη Θεσσαλονίκη	
I. «Από κανένα Σαβάθ δεν περιμένει κανείς βοήθεια»: Το ημερολόγιο μιας κατεχόμενης πόλης	19
II. Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης: Ιστορία, μνήμη και τραύμα	42
Η ΕΙΣΒΟΛΗ	60
Η ΠΟΛΗ	82
Ο ΚΑΤΟΧΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ	164
ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ	226



Στρατιώτες του Υγειονομικού με Έλληνες βοηθητικούς εργάτες στην παραλία, Ιούλιος 1943.

Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

του Βύρωνα Μήτου

Η συλλογή των φωτογραφιών για τη γερμανική κατοχική περίοδο της Θεσσαλονίκης αποτελεί μέρος μιας ευρύτατης συλλογής που απαρτίζεται από αρκετές χιλιάδες ιδιωτικές φωτογραφίες που τράβηξαν Γερμανοί στρατιώτες κατά την πορεία τους από τα Οχυρά της Γραμμής Μεταξά μέχρι την Κρήτη. Ενδιάμεσοι σταθμοί όπως η Ξάνθη, η Καβάλα, η Θεσσαλονίκη, οι κατεστραμμένες γέφυρες του Αλιάκμονα και του Πηνειού, η Λάρισα, οι Θερμοπύλες, η Λαμία, η Χαλκίδα, η Αθήνα και ο Πειραιάς έχουν το πλουσιότερο μερίδιο, χωρίς να υπολείπονται ο Ισθμός της Κορίνθου, η Πελοπόννησος και άλλα, μικρότερα μέρη. Το σύνολο σχεδόν αυτών των ιδιωτικών φωτογραφιών, τις οποίες απέκτησα πριν από αρκετά χρόνια και έχουν τραβηχτεί κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής (Απρίλιος 1941-Οκτώβριος 1944), συλλέχθηκε από έναν Γερμανό στρατιωτικό πολλά χρόνια αργότερα, όταν πια ο πόλεμος είχε γίνει μια μακρινή ανάμνηση, αν και τα οδυνηρά του επακόλουθα δεν πρόκειται να ξεχαστούν ποτέ.

Όπως με πληροφόρησε η προχωρημένης ηλικίας κόρη του –γιατί ο ίδιος δεν βρίσκεται πια στη ζωή–, ο πατέρας της είχε υπηρετήσει στην Ελλάδα τον καιρό του πολέμου ως μέλος υγειονομικής υπηρεσίας του γερμανικού στρατού κατά την κάθοδό του στον βαλκανικό χώρο. Πολύ αργότερα, συνταξιούχος σε μια κωμόπολη της Γερμανίας και μακριά από τα καθήκοντα της ενεργού υπηρεσίας, σκέφτηκε πως θα ήταν ευχάριστη ενασχόληση να προσθέσει στα δικά του φωτογραφικά ενθυμήματα και τις φωτογραφίες συμπολεμιστών του που είχαν ξεφύγει, όπως ο ίδιος, από τον τραγικό απολογισμό του πολέμου, καθώς και άλλων που είχαν την ατυχία να μην ξαναγυρίσουν ποτέ στην πατρίδα τους, θαμμένοι κάτω από έναν πρόχειρο σταυρό εκεί που τους έταξε η αδυσώπητη μοίρα του πολέμου. Σύμφωνα πάντως με τη μαρτυρία της κόρης του, αυτή η επίμονη αναζήτηση και επικοινωνία με όσους εξακολουθούσαν να ζουν, αλλά και με τους συγγενείς όσων σκοτωμένων συναδέλφων του γνώριζε, κράτησε αδιάλειπτα μέχρι την ημέρα του θανάτου του.

Οι αναζητήσεις δεν ήταν εύκολες. Καθώς οι προσωπικές φωτογραφίες είναι καταδικασμένες να μένουν ξεχασμένες σε συρτάρια σιωπής και να ανασύρονται μόνον όταν ο ενδιαφερόμενος βασανίζεται από την επιθυμία να ζωντανέψει τις αναμνήσεις του, η προσπάθεια συγκέντρωσής τους ήταν πάρα πολύ δύσκολη. Χρειάστηκε να αναλώσει πολύ χρόνο ταξιδεύοντας σε διάφορα μέρη της Γερμανίας, αμέτρητες ώρες σε επικοινωνιακές προσπάθειες προκειμένου να εντοπίσει τους εν ζωή συμπολεμιστές του ή τους συγγενείς των πεθαμένων. Η κόρη του θυμόταν τον ενθουσιασμό του κάθε φορά που αποκτούσε μία μεμονωμένη φωτογραφία ή ένα άλμπουμ που του είχαν στείλει πρόθυμα ή του είχαν παραχωρήσει έναντι αμοιβής. Η ύψιστη ανταμοιβή για τον ζήλο και το πάθος κάθε συλλέκτη.

Καρπός αυτής της πραγματικά «ηρωικής» προσπάθειας και της ακάματης επιμονής ήταν να δημιουργήσει –ίσως χωρίς να το υποπτευθεί κι ο ίδιος– μια σπουδαία συλλογή πρωτότυπων πολεμικών φωτογραφιών από τις χώρες των Βαλκανίων, και από την Ελλάδα, φυσικά, που φαίνεται πως ήταν ο υπηρεσιακός του προορισμός.

Συμπεραίνω ότι ο ίδιος δεν θα είχε περάσει απ' όλα τα μέρη που εικονίζονται στις φωτογραφίες. Ίσως όμως να του γεννούσαν αναμνήσεις και συναισθήματα καθώς θα έφερνε στο νου του οδυνηρές εμπειρίες από κοπιαστικές πορείες, κακουχίες και, οπωσδήποτε, τραγικές στιγμές που είχε ζήσει, όπως με τραυματίες που είχε περιθάψει αλλά και σκοτωμένους συναδέλφους του που είχαν ταφεί δίπλα σε ερημικούς δρόμους ή σε στρατιωτικά νεκροταφεία.

Τον ίδιο δεν είχα την τύχη να τον γνωρίσω, καθώς είχε πεθάνει έναν περίπου χρόνο πριν περιέλθει στα χέρια μου αυτό το σπουδαίο φωτογραφικό υλικό. Ομολογώ πάντως ότι εντυπωσιάστηκα από το μέγεθος της συλλογής που είχε καταρτίσει και την οποία δυστυχώς δεν απέκτησα ολόκληρη.

Η συλλογή είχε τον γενικό τίτλο «Balkan und Griechenland», χωρίς να γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα σε περιοχές ή πόλεις όπου εκτυλίσσεται η φωτογραφική δράση των Γερμανών στρατιωτών. Θα μπορούσα να υποθέσω ότι ο συλλέκτης είχε αφήσει την ταξινόμηση και τεκμηρίωση αυτού του σπουδαίου πρωτογενούς φωτογραφικού υλικού γι' αργότερα, επειδή το εύρος της συλλογής για κάθε χώρα γινόταν όλο και μεγαλύτερο καθώς πλουτιζόταν συνεχώς με νέα αποκτήματα. Ίσως πάλι οι λόγοι που δεν του επέτρεψαν να προχωρήσει σε μια πιο μεθοδική οργάνωση της συλλογής να ήταν η ακατάστατη τοποθέτηση των φωτογραφιών στα άλμπουμ που έβρισκε, όπως και οι λακωνικές ή, τις περισσότερες φορές, ανύπαρκτες σημειώσεις επάνω και πίσω από κάθε φωτογραφία. Άλλωστε πιστεύω πως ο λόγος για τη δημιουργία αυτής της συλλογής δεν πρέπει να ήταν μόνο το συλλεκτικό πάθος, αλλά ίσως και μια συναισθηματική παρόρμηση να ανασυνθέσει τα νεανικά χρόνια που είχε περάσει με τους συναδέλφους του σε επικίνδυνες πολεμικές περιπέτειες, με αδιάκοπη δράση και συντροφικές συγκινήσεις κατά την υποχρεωτική ή εθελοντική συμμετοχή του στις στρατιές του Γ' Ράιχ. Πάντως το ίδιο το γεγονός ότι διέσωσε και συγκρότησε με αξιέπαινο τρόπο αυτό

το εκτενέστατο και πολύτιμο φωτογραφικό αρχείο επισκιάζει οποιαδήποτε άλλη παρατήρηση και ενδεχόμενη ερμηνεία.

Θα ήθελα να διευκρινίσω εδώ ότι ένας από τους όρους για την απόκτηση της συλλογής ήταν η αυστηρή επιθυμία της κόρης του συλλέκτη να μη δημοσιοποιηθούν ποτέ ούτε το δικό του όνομα ούτε της ίδιας. Σεβάσθηκα την επιθυμία της. Για την ίδια, αυτή η συλλογή ίσως να ήταν ένα αδιάφορο φορτίο, όπως συμβαίνει με όλους σχεδόν τους κληρονόμους. Το βάρος όμως του οικογενειακού ονόματος και η υποχρέωση του σεβασμού του είναι πράγματα ιερά κι απαραβίαστα.

Πότε ακριβώς και με ποια στρατιωτική μονάδα έφτασε στην Ελλάδα ο μετέπειτα Γερμανός συλλέκτης, δεν είναι γνωστό. Αδιαμφισβήτητη αλήθεια, ωστόσο, είναι ότι αντίθετα με όλες τις αισιόδοξες προσδοκίες που κουβαλάει η εποχή της άνοιξης, ο Απρίλιος του 1941 στάθηκε ο χειρότερος μήνας της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Γιατί στις 9 Απριλίου οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις, αφού είχαν παραβιάσει τα σύνορα του ελληνικού χώρου, έφταναν στη Θεσσαλονίκη, κουβαλώντας όλη την ανατριχίλα και τον σκοτεινό ουρανό της κατοχής που είχε σκεπάσει τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Τα Οχυρά Μεταξά –όπως τα αποκαλούν στις λακωνικές περιγραφές των φωτογραφιών τους οι Γερμανοί στρατιώτες–, παρά τη λυσσαλέα αντίσταση των Ελλήνων υπερασπιστών τους, δεν στάθηκαν ικανά να εμποδίσουν το αναπότρεπτο. Πάντως εκείνη η ολιγοήμερη υπεράνθρωπη

αντίσταση ήταν αρκετή για να κάνει τον ίδιο τον Χίτλερ να ομολογήσει στο Ράιχσταγκ ότι «από όλους τους αντιπάλους τους οποίους αντιμετωπίσαμε, ο Έλληνας στρατιώτης πολέμησε με ύψιστο ηρωισμό και αυτοθυσία». Γενναιόδωρη ομολογία, που όμως θάφτηκε γρήγορα μέσα στις αναρίθμητες ομαδικές και ατομικές εκτελέσεις αθώων πολιτών, την πείνα, την εξαθλίωση και τις κάθε λογής κακουχίες του ελληνικού λαού που ακολούθησαν την εισβολή των Γερμανών.

Στις 9 Απριλίου, τα γερμανικά στρατεύματα με τον μηχανοκίνητο χείμαρρο που τα ενίσχυε πατούσαν την αρχαία γη της Μακεδονίας. Ακολουθώντας τους φυσικούς δρόμους που χάραζαν η γυμνή έκταση της κοιλάδας του Αξιού, η λίμνη της Δοϊράνης και ο άξονας Εχίνου, Ξάνθης, Καβάλας, Σερρών, Λαγκαδά, έμπαιναν στην πόλη της Θεσσαλονίκης, ανενόχλητα από οποιουδήποτε είδους οργανωμένη αντίσταση. Εκεί ο στρατηγός Τσολάκογλου θα υπέγραφε στις 23 Απριλίου το τρίτο και οριστικό πρωτόκολλο συνθηκολόγησης, μπροστά στον Γερμανό στρατηγό Άλφρεντ Γιοντλ και τον Ιταλό στρατηγό Φερρέρο. Η παράδοση ολόκληρης της χώρας, μαζί και της ιστορικής πόλης της Θεσσαλονίκης, έπαιρνε έτσι το επίσημο πιστοποιητικό της Κατοχής. Το μεγάλο μαρτύριο του ελληνικού λαού μόλις άρχιζε.

Για τη Θεσσαλονίκη ήταν μια μέρα οδυνηρή. Κανένας δεν γνώριζε το χρόνο παραμονής του κατακτητή στην πόλη. Ωστόσο η ταραχή από το θόρυβο των γερμανικών αυτοκινήτων, των μηχανοκίνητων πυροβόλων, τις ερπύστριες των τεθωρακισμένων και

τις φάλαγγες των στρατιωτών, που διέσχιζαν τους ήσυχους δρόμους με βήματα βαριά από τη φανερή έπαρση του κατακτητή, αρκούσε για να κάνει κάθε πολίτη να νιώσει το χειρότερο σφίξιμο στην καρδιά. Χρειάστηκαν 3 χρόνια και 7 μήνες –μέχρι τον Οκτώβριο του 1944– για να ξαναβρούν οι καρδιές τον κανονικό τους ρυθμό.

Στην πόλη είχε μπει ένας στρατός αποφασιστικός και υπέρμετρα αισιόδοξος για τη δημιουργία της γερμανικής κοσμοκρατορίας μέσα από τη συντριβή των περισσότερων ευρωπαϊκών εθνών, καθώς και με την επικίνδυνη πεποίθηση ότι εκτελούσε πανανθρώπινη αποστολή. Ίσως επειδή ο ηγέτης τους τούς είχε εμφυσήσει έναν άκρατο εθνικισμό και είχε αιχμαλωτίσει την ψυχή κάθε στρατιώτη στο ανεξερεύνητο χάος της δικής του ψυχής. Ένας αρχηγός και μια ιδεολογία τους είχαν παρασύρει στην πιο αιματηρή και παράλογη περιπέτεια που είχε γνωρίσει ο αιώνας.

Η Θεσσαλονίκη πάντως εξακολουθούσε ν' απλώνεται νωχελικά στην άκρη του κόλπου με μια σχεδόν ανατολίτικη ηρεμία, όπως είχε μάθει να ζει στη μακραίωνη ιστορία της. Σαν να μην την είχε αγγίξει η απελπισία της Κατοχής. Αυτή η ειδυλλιακή της όψη θα αποτυπωθεί στις αμέτρητες φωτογραφίες που τράβηξαν οι Γερμανοί στρατιώτες κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στην πόλη.

Οι φωτογραφίες που παρουσιάζονται στο λεύκωμα, αν και σχεδόν όλες είναι τραβηγμένες για να κοσμήσουν τα προσωπικά λευκώματα των ανώνυμων Γερμανών στρατιωτών, δεν παύουν να μας μεταφέρουν

με τα ασπρόμαυρα στιγμιότυπά τους σ' εκείνη τη σκοτεινή, θλιβερή, γεμάτη αίμα και μίσος εποχή. Οι στρατιώτες-φωτογράφοι δεν στοχεύουν σε καμιά επαγγελματική αναγνώριση. Αρκούνται στο απλό ερέθισμα του ματιού. Ωστόσο, με τις ερασιτεχνικές αυτές λήψεις και τα αδέξια ίσως τραβήγματα πετυχαίνουν κάτι πολύ σημαντικό. Γιατί παράλληλα με την κύρια επιδίωξή τους, τη διάσωση της προσωπικής τους ανάμνησης και τον εξοστρακισμό της λήθης, καταγράφουν και ρίχνουν φως σε επιμέρους πτυχές της ιστορίας αυτής της πόλης, επιβεβαιώνοντας για μια ακόμη φορά την τεράστια σημασία της φωτογραφίας για την ιστορική έρευνα και για τον μελετητή που ασχολείται με ένα γεγονός, έναν τόπο, μια εποχή. Άλλωστε από τους στρατιώτες, που ο κόσμος τους είναι να σέρνονται στα χαρακώματα, να μάχονται, να θάβουν τον σκοτωμένο σύντροφο, κάποτε να σκοτώνονται κι οι ίδιοι, δεν έχει κανείς ιδιαίτερες καλλιτεχνικές αξιώσεις. Την προσωπική τους ιστορία αφηγούνται.

Στη Θεσσαλονίκη, τη σημαντικότερη βορειοελλαδική πόλη, οι κατοχικές δυνάμεις θα οργανώσουν τη ζωή τους σύμφωνα με το δόγμα του Φύρερ πως η παρουσία τους στις κατεχόμενες χώρες θα είναι χιλιόχρονη. Θα επιτάξουν τα καλύτερα ξενοδοχεία της πόλης για τη διαμονή των αξιωματικών. Ανάμεσά τους το «Mediterranean Palace» («Μεντιτερανέ»), με μια επιβλητική σημαία με τον αγκυλωτό σταυρό να κρέμεται στην πρόσοψή του – θούριος της παντοδυναμίας του φασισμού και σύμβολο φόβου για τους περιπατητές της παραλιακής λεωφόρου.



Πλατεία Αριστοτέλους, 1942.

Οι πρώτες φωτογραφικές απεικονίσεις είναι αφιερωμένες στις σκηνοθετημένες παρελάσεις, που γίνονταν για επίδειξη δύναμης και ταυτόχρονα αποτελούσαν χαρακτηριστική ένδειξη της δοξομανίας των Γερμανών μετά την κατάληψη μιας χώρας ή μιας πόλης. Τα γερμανικά στρατεύματα παρελαύνουν

μπροστά από τα παραδοσιακά κτήρια της Εθνικής και της Λαϊκής Τράπεζας στην Πλατεία Ελευθερίας, με μια υπεροψία που δεν κρύβεται, και φυσικά στην παραλιακή λεωφόρο και στην Πλατεία Αριστοτέλους, στο μεγάλο άνοιγμά της προς τη θάλασσα, μπροστά στον έφιππο Αξιωματικό και τη στρατιωτική μπάντα.

Ο στρατός αγαπάει τις παρελάσεις. Οι Γερμανοί στρατιώτες όμως –που οι περισσότεροι μόλις είχαν διαβεί το κατώφλι της εφηβείας– προσπαθούν να δείξουν κάτι περισσότερο. Με τον ρυθμικό, ηχηρό, σκληρό βηματισμό –σαν να ποδοπατούν την ίδια την ελευθερία της πόλης κάτω απ’ την μπότα τους– και τον εκκωφαντικό ήχο των εμβατηρίων έχουν σκοπό να διατρανώσουν τη στρατιωτική κατοχή και να υποτάξουν ακόμα και τη μουδιασμένη στάση των λιγοστών Θεσσαλονικέων που τους παρακολουθούν βουβοί και θυμωμένοι. Από τους τελευταίους, μόνο οι μαύρες σημαίες έλειπαν για να υποδηλώσουν το μίσος και την παγερή αδιαφορία τους. Η διαχείριση των αισθημάτων είναι πάντα μια πολύ οδυνηρή υπόθεση, ιδίως όταν ο «συνομιλητής» είναι δεδηλωμένος εχθρός, και μάλιστα σε μια χώρα όπου οι άνθρωποι δεν χειροκρότησαν ποτέ κανέναν κατακτητή.

Ο Λευκός Πύργος, το πιο αναγνωρίσιμο σημείο της πόλης, θα γίνει το σημείο αναφοράς των περισσότερων φωτογραφιών. Ακόμα και με καμουφλαρισμένη ολόκληρη την όψη του με ζωγραφικές απεικονίσεις για την αποφυγή αεροπορικών βομβαρδισμών, δεν παύει ν’ αποτελεί το σύμβολο της Θεσσαλονίκης. Στον περίγυρό του, στην ξύλινη αποβάθρα όπου πλευρίζουν τα μικρά επιβατηγά καΐκια, αλλά και στο ζαχαροπλαστείο, στο εστιατόριο και έξω από το Δημοτικό Θέατρο, που δεν είχαν κατεδαφιστεί ακόμα, οι στρατιώτες της 12ης Στρατιάς, με τα στεγνά, μπρούντζινα πρόσωπα και τις ατσαλάκωτες στολές της κυριακάτικης εξόδου, θα φωτογραφηθούν μόνοι ή με τους συναδέλφους τους ποζάροντας με το

κλασικό χαμόγελο της αναμνηστικής φωτογραφίας. Πολλοί θα αναρριχηθούν στο ψηλότερο σημείο των οχυρωμένων επάλξεων του Πύργου, όπου έχει υψωθεί η γερμανική σημαία. Από εκεί θα κάνουν πανοραμικές λήψεις –αποσπασματικές ίσως– της στενόμακρης λωρίδας που εκτείνεται από τον Λευκό Πύργο μέχρι το Ντεπό, με τις βίλες και τα αρχοντικά δίπλα στη θάλασσα· έτσι κι αλλιώς, γοητευτικά φωτογραφικά θέματα.

Ο φακός θα εστιάσει στα περισσότερα σημεία της πόλης. Σπίτια, εκκλησίες, μνημεία, αγορές, δρόμους. Η παραλιακή λεωφόρος με το πιο ζηλευτό πεζοδρόμιο της πόλης, μαζί και η Πλατεία Αριστοτέλους, γίνεται ο αγαπημένος τόπος περιπάτου. Εκεί άλλωστε βρίσκεται το γερμανικό αναψυκτήριο (Soldatenheim) με τον ευρύχωρο εξώστη, ιδανικό σημείο για μια αναμνηστική φωτογραφία με θέα τον ήσυχο κόλπο του Θερμαϊκού, τα καΐκια και τα γερμανικά υδροπλάνα που λικνίζονται στη θάλασσα, και τους ψαράδες που βγάζουν απ’ τις βάρκες τους τα κοφίνια με τα φρέσκα ψάρια. Από το λιμάνι μέχρι τον Λευκό Πύργο, στρατιώτες και βαθμοφόροι, με κυριακάτικη διάθεση και βήμα περιπάτου –χωρίς να τους λείπει το αλαζονικό βλέμμα του κατακτητή–, θα φωτογραφηθούν δίπλα στη θάλασσα, αλλά και την ώρα που βάφουν καμαρωτοί τις μπότες τους πατώντας πάνω στο κασελάκι του λούστρου. Βέβαια, χωρίς να μπορούν να μεταφράσουν τα προσβλητικά υπονοούμενα που σιγοψιθυρίζουν οι μικροί λούστροι με την ακοινωμένη χαμογελαστή κάλυψη που έχουν αποκτήσει από τη δουλειά τους στο πεζοδρόμιο.



Στιγμές ξεγνοιασιάς με μουσικά όργανα.

Στον ίδιο παραλιακό χώρο κάνουν τον δικό τους περίπατο και οι πολίτες της Θεσσαλονίκης. Αναγκαστική συνύπαρξη με τον κατακτητή, χωρίς κανένα άλλο συνδετικό σημείο. Οι φωτογραφίες θα συμπεριλάβουν στο κάδρο τους πολλούς από αυτούς. Αν και δείχνουν αμέριμνοι καθώς περπατούν δίπλα στους

Γερμανούς στρατιώτες, κρατάνε μια υπολογισμένη απόσταση ασφαλείας. Μαζί και την αξιοπρέπεια, που δείχνει φανερά το πρόσωπό της καθώς επιβιώνει πεισματικά δίπλα σ' εκείνους που θέλησαν να την καταρρακώσουν. Οι πολίτες διατηρούν την εθνική συνοχή τους. Μόνο όταν πλησιάζει η ώρα της απαγόρευσης

της κυκλοφορίας χάνονται στους μέσα δρόμους της πόλης, προλαβαίνοντας να διαβάσουν τις τοιχοκολλημένες παράνομες εφημερίδες με τα τελευταία αντιστασιακά νέα, αλλά και τις γερμανικές ανακοινώσεις με τις παραδειγματικές εκτελέσεις και με τις διαταγές για κάθε είδους απαγόρευση.

Στην παραλιακή λεωφόρο και στους μέσα κεντρικούς δρόμους βρίσκονται οι επιταγμένες κινηματογραφικές αίθουσες, που προβάλλουν προπαγανδιστικά επίκαιρα και πολεμικές ταινίες μόνο για τα κατοχικά στρατεύματα. Οι Γερμανοί στρατιώτες θα φωτογραφίσουν αυτούς τους Soldaten Kino με τις αναπόφευκτες μετονομασίες, όπως τον κινηματογράφο «Διονύσια» με τον εντυπωσιακό αιγυπτιακό συμβολισμό και τη γερμανική επιγραφή «Soldaten Kino Victoria», ή τον κινηματογράφο «Πατέ» με την προσθήκη της ονομασίας «Soldaten Kino Germania», διασώζοντας, μαζί με την ανατριχίλα της Κατοχής, λεπτομέρειες από τις διακοσμημένες όψεις τους και την ανεπανάληπτη αρχιτεκτονική μιας άλλης εποχής.

Πολυφωτογραφημένη και η κεντρικότερη πλατεία της πόλης, η Αριστοτέλους. Τραυματισμένη ακόμη από τη φοβερή πυρκαγιά του 1917, με όσα μέγαρα είχαν προλάβει να χτιστούν γύρω από τη λιτή διαμόρφωση του χώρου εκείνης της εποχής, αλλά και μ' εκείνα που συνεχίζουν να χτίζονται, δείχνοντας την αέναη επιμονή των ανθρώπων για δημιουργία ακόμα και κάτω από τις συνθήκες της πιο σκληρής Κατοχής. Λίγο πιο πάνω, η σημερινή Πλατεία Δικαστηρίων. Ένα τεράστιο χωμάτινο αλώνι στο κέντρο της πόλης, με συρματοπλέγματα για την ασφάλεια της στάθμευσης

των γερμανικών αυτοκινήτων. Ένα από αυτά φωτογραφίζεται μπροστά στο τουρκικό Μπέη Χαμάμ. Στο άλλο άκρο, η εκκλησία των Χαλκένων, μία από τις πιο σημαντικές βυζαντινές εκκλησίες της Θεσσαλονίκης, που θα βρει τη θέση της σε πολλές φωτογραφίες, όπως και άλλοι βυζαντινοί ναοί: η επιβλητική εκκλησία της Αγίας Σοφίας, με κατεστραμμένη τη μία γωνία της στέγης από τους ιταλικούς βομβαρδισμούς, ο κυκλικός ναός του Αγίου Γεωργίου (η Ροτόντα) και, φυσικά, τα ερείπια της κατεστραμμένης από τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917 εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου.

Σχεδόν ολόκληρη η πόλη φωτογραφίζεται. Οι στρατιώτες περιδιαβάζουν, κοιτάνε, στρέφουν το φακό τους. Σε μια ποικιλία φωτογραφιών, θα περισώσουν τη μνήμη από όψεις σπιτιών και μεγάρων που διαφορετικά θα είχαν παραδοθεί στη λήθη της ιστορίας. Σ' αυτές θα αναγνωρίσουμε πολλά από τα χαρακτηριστικά νεοκλασικά κτήρια, όπως και εκείνα με τις σεμνές και λιτές όψεις του μεσοπολέμου, καθώς και τα αρχοντικά με την εκλεπτυσμένη αρχιτεκτονική του δεκάτου ενάτου αιώνα. Σπουδαίες αρχιτεκτονικές δημιουργίες που δεν θα ξαναβρούν ποτέ πια τη θέση τους στον πολεοδομικό ιστό αυτής της πόλης, καθώς τα μετέπειτα χρόνια παραδόθηκαν ανελέητα στην καταστροφική μανία των κατεδαφίσεων.

Ο φωτογραφικός φακός απλώνεται παντού όπου υπάρχει φως. Από τα τραμ και τις γραμμές που περνάνε κάτω από τη ρωμαϊκή Αψίδα του Γαλερίου με τις γλυπτές φιγούρες μέχρι τους ακάλυπτους τότε χώρους κοντά στο κτήριο της ΧΑΝΘ, αλλά και εκείνον του Πανεπιστημίου, όπου φιλοξενούνται οι ποδο-



«Η ψυχή μου σου ανήκει»: αναμνηστική κάρτα Γερμανού στρατιώτη στην αγαπημένη του.

σφαιρικές συναντήσεις των αυτοσχέδιων ομάδων των γερμανικών στρατευμάτων της πόλης, χωρίς ή με λίγους θεατές, κι αυτούς Γερμανούς. Μία από αυτές τις συναντήσεις, όπου μάλιστα αναφέρονται και τα ονόματα των ομάδων, απαθανάτιστηκε σε μερικές από τις φωτογραφίες της συλλογής.

Το λιμάνι και οι εγκαταστάσεις του βρίσκονται κάτω από αυστηρή γερμανική επιτήρηση. Οι φωτογραφίες δείχνουν τους αιχμαλώτους Έλληνες ήρωες των Οχυρών Μεταξά και των άλλων οχυρών της αμυντικής γραμμής να ξεκουράζονται συγκεντρωμένοι μέσα στο χώρο του λιμανιού, κάτω από το άγρυπνο

βλέμμα του Γερμανού φρουρού. Αμήχανο το ύφος των ηρώων, φανερώνει τραυματισμένη την αδάμαστη θέλησή τους να συνεχίσουν τον αγώνα, όπως και την απογοήτευση που δεν πέθαναν σταματώντας τον εχθρό στα οχυρά. Και τη θλίψη τους δεν μπορεί να τη μετριάσει το γεγονός ότι γερμανικό άγημα τους είχε αποδώσει τιμές ηρώων καθώς έβγαιναν άοπλοι από εκείνα τα τιμμεντένια φρούρια του τιτάνιου αγώνα.

Στο λιμάνι ξεφορτώνονται, από τα πολεμικά μεταγωγικά και τα επιταγμένα καράβια, μηχανοκίνητα οχήματα, ανταλλακτικά και κάθε είδους πολεμικό υλικό. Αποθηκεύονται προσωρινά ή στοιβάζονται στην αποβάθρα, προφυλαγμένα από μια ζώνη ασφαλείας. Ο φωτογραφικός φακός θα απαθανάτισει στιγμιότυπα από εκείνες τις συνηθισμένες αλλά τόσο ζωηρές εικόνες. Θα απαθανάτισει επίσης τους καπνούς από την ανατίναξη των εγκαταστάσεων και των επιταγμένων καϊκιών από τους Γερμανούς κατά την αποχώρησή τους τον Οκτώβριο του 1944.

Από τα βυζαντινά τείχη του Επταπυργίου με τις δαντελωτές επάλξεις η πόλη κατηφορίζει με πολυποίκιλους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς που μαρτυρούν την ιστορία της από τους αρχαίους χρόνους ως την περίοδο της Κατοχής. Για τους Γερμανούς στρατιώτες που φωτογραφίζουν την πόλη από τον τειχισμένο λόφο, την Ακρόπολη και τη Μονή Βλατάδων, αυτό το σημείο έχει μια ολοζώντανη γραφικότητα. Η θέα είναι μαγευτική, αληθινή πρόκληση για τον φωτογραφικό φακό. Η πόλη φαντάζει ασάλευτη από εκεί ψηλά. Κυριαρχεί η χαρακτηριστική φυσιογνωμία των σπιτιών με τις κεραμοσκεπές της Άνω Πόλης, που

ξετυλίζουν ένα πανοραμικό μεγαλείο. Και δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη η φωτογραφία που δείχνει την κάννη ενός πυροβόλου να προβάλλει από τα τείχη με επιχειρησιακό ορίζοντα την περιοχή του Λευκού Πύργου και τον κόλπο του Θερμαϊκού, σαν υπόμνηση πως η απειλή κι ο φόβος βρίσκονται κάθε στιγμή πάνω από την πόλη.

Ωστόσο, αρκετοί Γερμανοί στρατιώτες δεν θα αρκεστούν σ' αυτές τις γραφικές πανοραμικές λήψεις. Από τη μέσα πλευρά των τειχών θα σκαφαλώσουν και θα φωτογραφίσουν το εσωτερικό των φυλακών του Γεντί Κουλέ, με τους δυστυχισμένους καταδίκους να περιφέρονται στη στενή αυλή μέσα σε πανύψηλους τοίχους και μοναδικό ανοιχτό παράθυρο το λιγοστό άνοιγμα του ουρανού, βιώνοντας τη δική τους εφιαλτική κατοχή. Θλιβερό αξιοθέατο, ίσως, πλούτιζε όμως τις αναμνήσεις των φωτογράφων.

Στο κέντρο της πόλης, εκεί που απλώνεται το σημαντικότερο κομμάτι της αγοράς, η πρακτική σημασία της καθημερινότητας δεν αφήνει διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στους ανθρώπους. Η ζωή δεν θα χάσει τον ρυθμό και τη ζωτικότητα της, αν και σημαδεμένη από την ανέχεια που έφερε η παραφροσύνη του πολέμου και η καταναγκαστική στέρηση των αγαθών για χάρη του εφοδιασμού των γερμανικών στρατευμάτων. Η πόλη έσερνε την ιστορία της κι ο κόσμος προσπαθούσε να αντεπεξέλθει με όλες του τις δυνάμεις στις δυσκολίες της Κατοχής. Παρ' όλα αυτά, η αγορά δείχνει να είναι μέρος της γραφικότητας. Άνθρωποι και άνθρωποι της αγοράς, ένας κόσμος ολόκληρος αιχμαλωτίζεται στο κάδρο των φωτογραφιών: οι μετα-

φορείς με τα κάρα, οι πλανόδιοι πωλητές, οι προμηθευτές τροφίμων, οι καταστηματαρχές μπροστά στα κρεοπωλεία και τα μανάβικα στην Αγορά Μοδιάνο, όλα θα φωτογραφηθούν με περιηγητική διάθεση, σαν αξιοθέατα, χωρίς να έχουν τα χαρακτηριστικά των επίσημων φωτογραφικών και κινηματογραφικών λήψεων, για τις οποίες ήταν αρμόδια η ειδική υπηρεσία προπαγάνδας που έδρευε στην πόλη.

Ένα σημαντικό μέρος των φωτογραφιών είναι αφιερωμένο στους νεκρούς Γερμανούς στρατιώτες και στις τελετές της ταφής τους στο στρατιωτικό νεκροταφείο στην άκρη της πόλης. Πολύ τακτικά, το νεκροταφείο χάνει τη γαλήνη του καθώς ένα άγημα με επιβλητική παρουσία, όπως αρμόζει στην περίπτωση, βλέμματα σκληρά, όψεις άκαμπτες και αυστηρές και με τα όπλα στραμμένα στον ανοιχτό ορίζοντα αποδίδει με το παράγγελμα μια ομοβροντία από ηχηρές τιμές. Τα συναισθήματα απουσιάζουν. Ανέκφραστοι στρατιώτες κατεβάζουν τα φέρετρα στους φρεσκοσκαμμένους τάφους. Φέρετρα, όπλα και ομοβροντίες σε μια άσκοπη συσσώρευση. Και η ειρήνη αφανισμένη ψηλά στους ουρανούς.

Πώς όμως όλοι αυτοί οι νεκροί στρατιώτες σε μια πόλη που δεν είχε μάθει να εκδικείται ούτε καν τους εχθρούς της; Πάντως ενταφιάζονται στην ξένη γη με τιμές και φέρετρα τυλιγμένα με τη σβάστικα, έχο-

ντας εκπληρώσει την υποχρέωση που τους επέβαλε ο σκληρός νόμος του πολέμου κι ένας ανισόρροπος αρχηγός. Διπλή παραφροσύνη.

Οι φωτογραφίες που τράβηξαν Γερμανοί στρατιώτες κατά την περίοδο της Κατοχής στη Θεσσαλονίκη δεν παρατίθενται σ' αυτή την έκδοση με χρονολογική σειρά. Κάτι τέτοιο δεν έχει ιδιαίτερη σημασία. Εκείνο που ενδιαφέρει πρωτίστως είναι η φωτογραφική απεικόνιση της πόλης. Τα ντοκουμέντα αυτά έχουν τη βαρύτητα και την αξιόπιστη μαρτυρία της πρωτότυπης φωτογραφίας, όπως και το προνόμιο της πρώτης παρουσίας. Επιλέχθηκαν από ένα μεγάλο σύνολο, καθώς αρκετές από αυτές ήταν θεματικά ταυτόσημες ή είχαν μικρές διαφορές μεταξύ τους. Όμως ακόμη και μετά την επιλογή ο αριθμός τους είναι ικανοποιητικός για ένα τέτοιο εγχείρημα. Και μπορεί από τις ασπρόμαυρες αυτές φωτογραφικές λήψεις να λείπει το διεισδυτικό βλέμμα του επαγγελματία φωτογράφου και να έχουν μια ρομαντική απόχρωση, καθώς αποτυπώνουν την πραγματικότητα χωρίς προπαγανδιστικές προθέσεις, αλλά μέσα από τη συνύπαρξη του τυχαίου με το σημαντικό αποτελούν ιστορικά τεκμήρια και πολύτιμη παρακαταθήκη για τη φωτογραφική μνήμη της πόλης. Οδυνηρό ίσως αντάλλαγμα για την κατοχική βαρβαρότητα.



Ιταλοί αιχμάλωτοι μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας. Αριστερά στο πεζοδρόμιο, Έλληνας χωροφύλακας.

Η ΓΕΡΜΑΝΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

των Άννας Μαρίας Δρουμπούκη, Ιάσωνα Χανδρινού

I.

«Από κανένα Σαβάωθ δεν περιμένει κανείς βοήθεια»: Το ημερολόγιο μιας κατεχόμενης πόλης

Η Θεσσαλονίκη ήταν η πρώτη ελληνική πόλη που καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα. Μόλις δύο ημέρες μετά την έναρξη της επίθεσης στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο (6 Απριλίου 1941), δύο τεθωρακισμένες μεραρχίες που είχαν παρακάμψει την αμυντική γραμμή διείσδυσαν στην αφύλαχτη κοιλάδα του Αξιού και έφτασαν στα περίχωρα της πόλης. Την επομένη το πρωί, ο διοικητής του Τμήματος Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας, αντιστράτηγος Κωνσταντίνος Μπακόπουλος, υπέγραψε τη συνθηκολόγηση ολόκληρου του μακεδονικού μετώπου και λίγο αργότερα τα γερμανικά τεθωρακισμένα εισέρχονταν στη μουδιασμένη πόλη, ανάμεσα σε αρκετούς περίεργους περαστικούς, μερικούς φιλογερμανούς που χαιρετούσαν ενθουσιωδώς και Έλληνες χωροφύλακες που ενδιαφέρονταν για την τήρηση της τάξης. Στην Πλατεία Βαρδαρίου συνήφθη

η δεύτερη παράδοση της πόλης, από μια ανήμπορη και θλιβερή αντιπροσωπεία της τοπικής ηγεσίας, την οποία αποτελούσαν ο δήμαρχος Κωνσταντίνος Μερκουρίου, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος και ο γερμανομαθής καθηγητής της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Περικλής Βιζουκίδης, ο οποίος ανέλαβε με μεγάλη προθυμία τη διερμηνεία με τους Γερμανούς αξιωματικούς. Ήταν Τετάρτη 9 Απριλίου 1941 και το ρολόι έδειχνε 8 π.μ. Η νύχτα της ίδιας ημέρας έμελλε να διαρκέσει 42 ολόκληρους μήνες.

Η Θεσσαλονίκη συγκαταλέγεται στις λίγες περιοχές της χώρας που παρέμειναν γερμανοκρατούμενες από την αρχή μέχρι το τέλος της Κατοχής και απέκτησε εξ αρχής κεντρική θέση στη διοικητική κατανομή των γερμανικών στρατευμάτων στα Βαλκάνια. Στα τέλη Ιουνίου, η πόλη έγινε η έδρα του Γενικού

Επιτελείου της 12ης Στρατιάς (διοικητής ο Βίλχελμ Λιστ), ανώτερης στρατιωτικής αρχής για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Στην πόλη παρέμεινε μέχρι τον Δεκέμβριο μια ολόκληρη μεραρχία, η 164 Μεραρχία Πεζικού, ενώ η άμεση εξουσία ασκούσαν από τη Στρατιωτική Διοίκηση Θεσσαλονίκης-Αιγαίου (τον Ιούλιο του 1943, στο πλαίσιο διοικητικής αναδιοργάνωσης, μετονομάστηκε σε Oberfeldkommandantur 395), στην οποία υπαγόταν όλη η βόρεια Ελλάδα, από τα γιουγκοσλαβικά σύνορα μέχρι τον Πλαταμώνα και από την Καστοριά μέχρι τον Στρυμώνα. Ήταν η πιο εκτεταμένη και συμπαγής διοικητική περιφέρεια στην κατεχόμενη Ελλάδα, συναποτελώντας με την Κρήτη, τα νησιά του βορείου Αιγαίου (Χίος, Λήμνος, Λέσβος) και τη μεθωριακή ζώνη του Έβρου τη γερμανοκρατούμενη ελληνική επικράτεια, η οποία μάλιστα αποσπάστηκε διοικητικά από την υπόλοιπη χώρα τον Ιούλιο του 1943. Η στρατηγική και διοικητική βαρύτητα της πόλης επισφραγίστηκε στα τέλη του 1942, όταν η 12η Στρατιά ανασυγκροτήθηκε και μετονομάστηκε σε Ομάδα Στρατιών Ε, με τομέα ευθύνης ολόκληρη τη βαλκανική χερσόνησο (Σερβία, Κροατία), τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη.¹ Έδρα αυτής της υπερ-

1. Για όλες τις λεπτομέρειες, βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, 2 τόμοι, Παπαζήσης, Αθήνα 1988 και 1995. Επίσης, Ευστράτιος Ν. Δορδανός, «Γερμανικές αρχές κατοχής και ελληνική διοίκηση», στο Βασίλης Κ. Γούναρης - Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία - Αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 91-121.

διοίκησης-άμυνας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης παρέμειναν, όπως και πριν, οι χώροι του Κολλεγίου «Ανατόλια» στο Πανόραμα (Αρσακλί) Θεσσαλονίκης. Τόσο ο αρχικός καθορισμός ζωνών κατοχής όσο και οι αλλεπάλληλες αναδιοργανώσεις διατήρησαν τη Θεσσαλονίκη σε κάποια απομόνωση από την υπόλοιπη Ελλάδα, γεγονός που επηρέασε καθοριστικά την ένταση του κατοχικού καθεστώτος για την πόλη και τους πολίτες.

Υποταγή και συλλογική ευθύνη

Πέντε ημέρες μετά την εισβολή, η πρώτη διαταγή του Ανώτατου Στρατιωτικού Διοικητή έθετε και για τη Θεσσαλονίκη το καθεστώς της νέας τάξης πραγμάτων: «Εφ' όσον ο πληθυσμός θα παραμείνει ειρηνικός, θα τον μεταχειριστή ο στρατός καλώς και θα σεβαστή την περιουσίαν του. Εφ' όσον αι τοπικάί αρχαί θα συνεργασθούν αδόλως και ειλικρινώς, θα παραμείνουν εις την αρχήν. Έκαστος ας μείνη εις τον τόπον της εργασίας του και ας εξακολουθήση την εργασίαν του. Τοιουτοτρόπως ωφελεί την πατρίδα του, τον λαόν του και τον εαυτόν του».² Όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, η επαφή με τον υπόλοιπο κόσμο περιορίστηκε στον επίσημο δίαυλο της γερμανικής λογοκρισίας. Ημερήσιες και εβδομαδιαίες εφημερίδες τέθηκαν υπό καθεστώς απόλυτου ελέγχου, όπως σε όλη την Ελλάδα, αν και μόνο στη Θεσσαλονίκη επανακυκλοφόρησε μια

2. *Νέα Αλήθεια*, 14.4.1941.

ακραία, αντισημιτική, εθνικοσοσιαλιστική εφημερίδα. Ήταν η *Νέα Ευρώπη*, ένα φύλλο που είχε απαγορευθεί στον Μεσοπόλεμο και αναγεννήθηκε για να αποτελέσει το ιδεολογικό όργανο των κατακτητών στην ελληνική γλώσσα. Στον Τύπο άρχισαν να εμφανίζονται κείμενα λιτά και κωδικοποιημένα σε σκληρή στρατιωτική γλώσσα σχετικά με την ώρα απαγόρευσης της κυκλοφορίας, το σφράγισμα των ραδιοφώνων, την υποχρεωτική δήλωση αυτοκινήτων, μοτοσυκλετών και ποδηλάτων, την παράδοση όπλων και εκρηκτικών, τη δήλωση όλων των αποθεμάτων χαρτιού, την αυστηρή απαγόρευση των συναθροίσεων και της διανομής φυλλαδίων, της διασποράς ειδήσεων εχθρικών για τον γερμανικό στρατό και οποιασδήποτε επαφής με αιχμαλώτους στρατιωτικούς.³

Η ναζιστική λογική της απαρέγκλιτης συλλογικής ευθύνης εφαρμόστηκε στο ακέραιο. Σε όλη την κεντρική και δυτική Μακεδονία, δήμαρχοι, δημοτικοί σύμβουλοι και κοινοτάρχες θεωρούνταν «προσωπικώς υπεύθυνοι διά παν αδίκημα στρεφόμενον κατά του Στρατού Κατοχής, ως τραυματισμόν ή φόνον στρατιωτών ή οιαδήποτε άλλην πράξιν κατά του Στρατού Κατοχής, κοπήν τηλεφώνων ή τηλεγραφικών γραμμών, καταστροφήν μέσων συγκοινωνίας, οδών, γεφυρών κλπ.». Οι ελληνικές αρχές διατάχθηκαν να ακολουθούν κατά γράμμα και χωρίς χρονοτριβή τις γερμανικές διαταγές, να φροντίζουν για την τοιχοκόλληση

των ανακοινώσεων σε κεντρικά σημεία της πόλης, την ανάγνωσή τους στις εκκλησίες των ενοριών και φυσικά να ενημερώνουν άμεσα τις γερμανικές στρατιωτικές υπηρεσίες για το παραμικρό συμβάν, παραμένοντας ταυτόχρονα υπόχρεοι οποιασδήποτε πρωτοβουλίας, είτε προσωπικής είτε θεσμικής, μπορούσε να συμβάλει στην ταχύτερη αποκατάσταση υλικών ζημιών, την επιδιόρθωση βλαβών στο τηλεγραφικό δίκτυο και γενικά την επαναφορά της ομαλής αστικής ζωής. «Ωσαύτως παραγγέλλομεν να ενταφιασθώσιν αμέσως και απροφασίστως άπαντα τα ανά τας οδούς, τους αγρούς ή αλλαχού ερριμμένα πτώματα ζώων, διά προσωπικής εργασίας των κατοίκων». Οι κάτοικοι εξάλλου –κλείνει η εγκύκλιος– οφείλουν να είναι «καλώς διατεθειμένοι έναντι των ανδρών του Στρατού Κατοχής [και] να φέρωνται φιλικώς προς τούτους, δεδομένου ότι πλέον ή φιλικαί είναι αι σχέσεις των δύο Κρατών».⁴ Τα γερμανικά οικονομικά επιτελεία πρότειναν τον Σεπτέμβριο του 1941 να απασχοληθούν προσωρινά οι χιλιάδες άνεργοι σε αγροτικές εργασίες, στη διάνοιξη δρόμων και σε γερμανικά οχυρωματικά έργα, μέτρο που ξεκίνησε να εφαρμόζεται στα τέλη Νοεμβρίου.⁵ Λίγους μήνες αργότερα, μετά τα πρώτα δείγματα ένοπλης αντίστασης στην περιοχή της Νιγρίτας, των Σερρών αλλά και στα περίχωρα της πόλης, τα αιματηρά αντίποινα συνδυάστηκαν με

3. Για μια γενική επισκόπηση της γερμανικής Κατοχής στη Θεσσαλονίκη, βλ. Κώστας Τομανάς, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης 1921-1944*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1996.

4. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης [στο εξής: ΚΙΘ], 1944, Φάκελος 1, υποφ. 1, Γενική Διοίκησης Μακεδονίας (Σταθακόπουλος) προς τους κ.κ. Προέδρους Κοινοτήτων του Νομού, Α.Π. 25195, Θεσσαλονίκη 30.9.1941.

5. Γούναρης – Παπαπολυβίου (επιμ.), *ό.π.*, σ. 203.

διαταγές επιστράτευσης των πολιτών σε καταναγκαστική εργασία. Από τον Ιανουάριο του 1942, όλοι οι άνδρες μόνιμοι κάτοικοι των δήμων Θεσσαλονίκης, Αμπελοκήπων, Συκεών, Μαινεμένης, Νεαπόλεως, Αγίου Παύλου, Σταυρουπόλεως, Τριανδρίας, Ν. Ευκαρπίας, Ν. Κορδελίου, Καλοχωρίου, Αραπλή, Αγχιάλου, Αγ. Αθανασίου, Γεφύρας και Σίνδου υποχρεώθηκαν να φρουρούν τη σιδηροδρομική γραμμή προς Αθήνα και προς Γευγελή, με τίμημα τη ζωή τους σε περίπτωση που επαναλαμβάνονταν απόπειρες δολιοφθοράς.⁶ Τον Σεπτέμβριο, χίλιοι ακόμα Θεσσαλονικείς επιστρατεύτηκαν για τη φύλαξη τηλεγραφικών και τηλεφωνικών καλωδίων, που γίνονταν στόχος δολιοφθορών.⁷

Στην ίδια την πόλη, κάθε διαταγή ισοδυναμούσε με αυστηρή επιβολή μιας κανονικότητας. Ο αστικός χώρος έπρεπε να αντικατοπτρίζει μια αδιατάρακτη λειτουργία της δημόσιας σφαίρας, της οικονομικής κίνησης και της καθημερινής ζωής, μια ανεστραμμένη εικόνα ενός κόσμου στερήσεων, καταπίεσης και διώξεων. Κανόνες που ρύθμιζαν το εμπόριο και

απαγόρευαν κάθε αυθαίρετη αύξηση των τιμών αλλά και «πάσα υπερβολική αγορά ειδών καθημερινής χρείας, προς όφελος ενός τακτικού και ομοιόμορφου εφοδιασμού του πληθυσμού»,⁸ έμοιαζαν τουλάχιστον παράλογοι. Οι διατάξεις που ρύθμιζαν κάθε πτυχή της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής εξυπηρετούσαν την ευαίσθητη ισορροπία ανάμεσα στον έλεγχο και τον κατευνασμό της υποταγμένης μάζας. Η επιείκεια εξαντλούνταν συνήθως σε ανώδυνα ζητήματα, έτσι ώστε και οι μικρότερες παραχωρήσεις να προβάλλονται τεχνηέντως ως μεγαλόθυμος σεβασμός του λαϊκού αισθήματος εκ μέρους των αρχών Κατοχής. Το Πάσχα του 1943 επιτράπηκε η περιφορά του Επιταφίου με κεριά και φώτα και δόθηκε παράταση στην ώρα απαγόρευσης της κυκλοφορίας έως τις 2:30, χειρονομία που προβλήθηκε ως «δέουσα εκτίμηση της νομιμόφρονος στάσεως του πληθυσμού της πόλεώς μας».⁹ Οι δημόσιες διασκεδάσεις περιορίστηκαν. Μουσικά όργανα σε πλατείες και δρόμους απαγορεύτηκαν τις βραδινές ώρες και περιορίστηκαν τα νυχτερινά κέντρα με ζωντανή μουσική. Όλα τα δημόσια κέντρα διατάχθηκαν να κλείνουν στις 23:00, σε περίπτωση που «ήθελε συνεχιστή το άτοπον των φωνασκιών και ασμάτων και μη ησύχου συμπεριφοράς εν τη πόλει εκ μέρους του κοινού».¹⁰ Δρόμοι, πλατείες και δημόσια καταστήματα μετατράπηκαν σε σιωπηλές, ομαδικές δηλώσεις νομιμοφροσύνης προς το νέο καθεστώς.

6. Hagen Fleischer, «Deutsche “Ordnung” in Griechenland 1941-1944», στο Loukia Droulia – Hagen Fleischer (επιμ.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsetrror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*, Metropol, Βερολίνο 1999, σ. 151-224. Το ελληνικό έγγραφο, στο ΚΙΘ, 1942, Φάκελος 2, υποφ. 2, Ελληνική Πολιτεία, Γενική Διοίκησης Μακεδονίας (ΓΔΜ), Α.Π. 23136, Θεσσαλονίκη 21.1.1942.

7. ΚΙΘ, 1944, Φάκελος 1, υποφ. 1, Δήμος Θεσσαλονίκης προς ΓΔΜ, Α.Π. 14858, Θεσσαλονίκη 24.9.1942. Επίσης, Φάκελος 2, υποφ. 3, 1943, Ελληνική Πολιτεία, Υπουργός Γεν. Διοικητής (Σταθακόπουλος) προς τους Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων νομού Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2.12.1941.

8. *Νέα Ευρώπη*, 18.4.1941, 20.4.1941· *Απογευματινή*, 24.4.1941.

9. *Νέα Ευρώπη*, 17.4.1943.

10. *Νέα Ευρώπη*, 25.5.1943.



Ψαροκάικα μπροστά στην Πλατεία Αριστοτέλους.

Κατοχή και αστική γεωγραφία

Το ενδιαφέρον των κατακτητών για την πόλη δεν σταμάτησε στο συγκοινωνιακό δίκτυο και τις λιμενικές εγκαταστάσεις. Οι γερμανικές δυνάμεις κατάσχεσαν όλες τις πρώτες ύλες από τα υπόστεγα των

προκυμαιών, τα σιλό, τις αποθήκες υγρών καυσίμων και τις αποθήκες τροφίμων του λιμένος,¹¹ ενώ, πολύ σύντομα, το αρμόδιο Οικονομικό Τμήμα (Wirtschaftskommando) -ένα ακόμα λειτουργούσε στην Αθήνα-

11. Απογευματινή, 14.4.1941.

συντόνιζε την οργανωμένη καταλήστευση όλων των αποθεμάτων πετρελαίου, υφασμάτων, μεταξιού, καπνού, μετάλλων, ορυκτών, μπαμπακιού και δερμάτων που υπήρχαν στην πόλη και τη μεταφορά τους στο Ράιχ, διαδικασία που ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο.¹² Ακόμα και τα αποθέματα χαρτιού από τα τυπογραφεία και τα χαρτοπωλεία της πόλης έπρεπε να δηλωθούν στο Τμήμα Διαχείρισης του Κλιμακίου Προπαγάνδας, στον δεύτερο όροφο του μεγάρου στη λεωφόρο Νίκης 63.¹³ Η βιομηχανική υποδομή της πόλης συντονίστηκε στους ρυθμούς και τις απαιτήσεις της γερμανικής πολεμικής οικονομίας, και μάλιστα, αντίθετα με ό,τι θα υποθέταμε, γνώρισε σχετική άνθηση.¹⁴ Συνολικά 34 επιχειρήσεις –μεταξύ των οποίων 8 κλωστοϋφαντουργίες και 6 βιομηχανίες δέρματος, μαζί με 15 μεταλλεία (σε όλη την περιφέρεια της κεντρικής Μακεδονίας) και 5 ναυπηγεία– εκτελούσαν αποκλειστικά παραγγελίες της Βέρμαχτ. Το λιμάνι, αν και υποδεέστερο σε σχέση με τις γερμανικές προσδοκίες, έγινε βασικός πυρήνας των οικονομικών λειτουργιών και υποβαλλόταν σε συνεχείς επεκτάσεις. Σύμφωνα με τον Σουηδό εκπρόσωπο του Ερυθρού Σταυρού στη Θεσσαλονίκη, Γιαν Λίμπεργκ, οι Γερμανοί ανέλαβαν επίσης τον πολύ σημαντικό κλάδο της αλιείας, βάσει μιας επίσημης

συμφωνίας με την οργάνωση των ψαράδων, η οποία παραχωρούσε στους Γερμανούς τα μισά αλιεύματα με αντάλλαγμα πετρέλαιο και προστασία.¹⁵

Την κατάληψη της Θεσσαλονίκης επισφράγισε μια «πολεοδομική κυριαρχία». Βίλες, μέγαρα, τράπεζες και πολυκατοικίες επιτάχθηκαν για να στεγάσουν δεκάδες γερμανικές υπηρεσίες, γραφεία και διοικήσεις, γύρω από τις οποίες χαραχτηκε η κίνηση της πόλης. Το λιμάνι και η Ελεύθερη Ζώνη κατοχυρώθηκαν ως επίκεντρα της οικονομικής υπερδραστηριότητας των κατοχικών στρατευμάτων, χώρος φόρτωσης και εκφόρτωσης εφοδίων από και προς το μέτωπο της Βόρειας Αφρικής. Όσα θέατρα και κινηματογράφοι δεν επιτάχθηκαν, συντονίστηκαν με τα προπαγανδιστικά φιλμ του Γκέμπελς. Στο ξενοδοχείο «Ματζέστικ», γωνία Αγίας Σοφίας και λεωφόρου Νίκης, στεγάστηκε το Φρουραρχείο (Feldkommandantur) 808 -η περιφερειακή στρατιωτική διοίκηση Θεσσαλονίκης- και ακριβώς δίπλα, στη μεγάλη, σύγχρονη πολυκατοικία (κατασκευής 1938) εγκαταστάθηκε η Γερμανική Ακαδημία και η Στρατιωτική Σχολή Προαγωγής Επαγγελματιών.

Στην Πλατεία Ελευθερίας εκτυλίσσονταν καθημερινά σκηνές μιας ομοιόμορφης στρατιωτικής ζωής, με επίκεντρο το αρχαιοπρεπές κτήριο της Ιονικής Τράπεζας στην οδό Μητροπόλεως, το οποίο στέγασε τον δεύτερο πυρήνα της γερμανικής στρατιωτικής εξου-

12. Bundesarchiv Freiburg [στο εξής: BArch], RW 29/107, Kriegstagebuch des Wirtschaftskommandos Saloniki, I, April-September 1941.

13. *Νέα Ευρώπη*, 2.4.1943· *Απογευματινή*, 2.4.1943.

14. Μαρία Καβάλα, «Επιβίωση βιολογική και πνευματική», στο Γούναρς - Παπαπολυβίου (επιμ.), ό.π., σ. 15-40.

15. Mats Lieberg, *Θεσσαλονίκη 1944. Τα φωτογραφικά ντοκουμέντα του Jean Lieberg. Άγνωστες εικόνες και πηγές*, επιμέλεια Ευάγγελος Χεκίμογλου, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 29.

σίας: το Φρουραρχείο Πόλης ή Ortskommandantur. Εκτός από τη ρουτίνα των αναφορών, της αλλαγής φρουράς, των παρελάσεων και των παρασημοφορήσεων, η Πλατεία Ελευθερίας ενσωματώθηκε για πάντα στην κατοχική ιστορία στις 11 Ιουλίου 1942, όταν χιλιάδες άρρενες Εβραίοι συγκεντρώθηκαν, κατόπιν διαταγής, σε όλη την έκταση της πλατείας για να καταγραφούν σε καταλόγους αναγκαστικής εργασίας (βλ. και παρακάτω), εγγράφοντας την πρώτη πράξη της τραγωδίας του ελληνικού εβραϊκού πληθυσμού στο αστικό τοπίο της Θεσσαλονίκης. Απαίσια φήμη θα αποκτούσαν τα γραφεία των «μαύρων» κλιμακίων της κατοχικής διοίκησης: στο 72 της οδού Τσιμισκή και το «Βοσπόρειον Μέγαρον» (Αριστοτέλους 6) στεγάστηκε η έδρα της Μυστικής Στρατιωτικής Αστυνομίας (GFP) 621, στην Ιταλίας 1 η φυλακή «510», από την αρίθμηση της αρμόδιας μονάδας Στρατιωτικής Αστυνομίας 510. Μετά τον Φεβρουάριο του 1943, κανείς δεν μπορούσε να αγνοήσει το κτήριο «με τη μεγάλη μαύρη σημαία και τα διακριτικά σύμβολα των SS» στην οδό Βελισσαρίου 42, όπου εγκαταστάθηκε το Εξωτερικό Γραφείο της Αστυνομίας (Sicherheitspolizei) / Υπηρεσίας Ασφαλείας (Sicherheitsdienst) IV B4 (SiPo / SD), ένα ειδικό κλιμάκιο της Ανώτατης Κρατικής Υπηρεσίας Ασφαλείας (Reichsicherheitshauptamt / RSHA) με αποστολή την εξόντωση των Εβραίων.¹⁶

Οι επιτάξεις δεν ήταν μόνο γερμανικές. Η Θεσσαλονίκη έγινε η μόνη ελληνική πόλη στην οποία

εγκαταστάθηκαν, αν και όχι ισότιμα, και οι τρεις δυνάμεις Κατοχής. Μερίδιο στον πολεοδομικό ιστό διεκδίκησαν μια σειρά ιταλικών και βουλγαρικών υπηρεσιών και διοικήσεων, όπως τα γραφεία του ιταλικού φασιστικού κόμματος και το Βουλγαρικό Σχολείο, που εγκαταστάθηκε στην οδό Αγίας Τριάδας, στον αριθμό 15. Για τα μαθήματα γλώσσας στα παιδιά των Ιταλών υπηκόων παραχωρήθηκε ολόκληρο το οίκημα επί της Βασιλέως Γεωργίου 48, μαζί με το πάρκο (Βίλα Σαλέμ). Για τη στέγαση της Επιτροπής Καταγραφής των ιταλικών σχολείων διατέθηκε ένα μεγάλο εβραϊκό κατάστημα στην Τσιμισκή 63.

Τα σημαντικότερα αρχιτεκτονικά ορόσημα της ναζιστικής Θεσσαλονίκης ήταν τα επιταγμένα ξενοδοχεία. Τον Απρίλιο του 1941, το ξενοδοχείο «Κοσμοπολίτ» στέγασε την Υπηρεσία Λειών του Στρατιωτικού Διοικητή (Prisenstelle) και το ξενοδοχείο «Αστόρια» στην οδό Τσιμισκή το Τμήμα Στρατιωτικής Διαχείρισης (Verwaltungsgruppe) της Feldkommandantur. Κατεξοχήν πόλη του ξενοδοχειακού τουρισμού, η Θεσσαλονίκη υπό κατοχή δήλωνε «υπερπλήρης»: *«Τα μεγάλα [ξενοδοχεία] τα έχουν επιτάξει οι Γερμανοί. Τα μικρότερα, τα χωριάτικα, της οδού Εγνατίας, με τα χτυπητά ονόματα από την αρχαία μακεδονική ιστορία και τη βόχα, την απλυσία και τον κοριό, αμπαρωμένα, μέσα στο μυστήριο. Ο ξέθωρος, ο μιζοβάρβαρος θυρωρός έχει λίγα τα λόγια: Όλα πιασμένα. Παίρνουμε στη σειρά πέντε, έξι. Η ίδια βουβαμάρα, η ίδια κλειστή πόρτα»*.¹⁷

16. Ευστράτιος Ν. Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές κατοχής και ελληνική διοίκηση», ό.π., σ. 96, 98-99.

17. Χαράλαμπος Θεοδωρίδης, *Ο χειμώνας του 1941-42. Χρονικό*

Το παραπάνω απόσπασμα τεκμηριώνει μια γενικό-τερη χωροταξική συμπίεση του ελληνικού δημόσιου χώρου. Το Δημαρχείο, που είχε αρχικά εγκατασταθεί στο κτήριο της ΧΑΝΘ, «μετακόμισε» στην οδό Μητροπόλεως 8, στο κτήριο ιδιοκτησίας Ισαάκ και Ροβέρτου Χαϊμ Μποττόν, κοντά στην Πλατεία Ελευθερίας. Στα τέλη Αυγούστου ο Δήμος ζήτησε επείγοντως την παραχώρηση του Μεγάρου Βικτώρια (Κομνηνών 16 και Τσιμισκή)¹⁸ για να ανακουφιστούν οι δημοτικές υπηρεσίες που στριμώχνονταν στο κεντρικό κτήριο της Μητροπόλεως.¹⁹ Το Πανεπιστήμιο εγκαταστάθηκε στο παλαιό δημαρχιακό κατάστημα στην οδό Πανεπιστημίου, παραπλεύρως του Ασύλου του Παιδιού. Στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό παραχωρήθηκε προς ενοικίαση το (εγκαταλειμμένο μετά την ιταλική συνθηκολόγηση) ιταλικό οίκημα της Σχολής Ουμβέρτου (Βασιλίσσης Όλγας 45 και Φλέμινγκ), όπου έπρεπε να στριμωχτούν και όλοι οι σταθμοί πρώτων βοηθειών και η Υγειονομική Υπηρεσία του Δήμου. Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός κατέλαβε δύο ορόφους επί της οδού Τσιμισκή 111 (Σχολή Δέλιου, γραφείο Δικηγορικού Συλλόγου και κατοικία του ιδιοκτήτη της οικοδομής), την παρακείμενη ταβέρνα στο 113 της Τσιμισκή και τον πρώτο όροφο του οικήματος στην οδό Λύτρα 3.

Μετά το καλοκαίρι του 1943, οι επιτάξεις πήραν άλλη μορφή, καθώς ο μαζικός εκτοπισμός του 1/5 του

πληθυσμού της Θεσσαλονίκης έδωσε την ευκαιρία για μια ληστρική εκμετάλλευση των εβραϊκών ακινήτων. Η ιδιωτική Σχολή Βαλαγιάννη κατέλαβε το εβραϊκό σχολείο στη γωνία Ερμού και Μενεξέ.¹⁹ Στις 27 Απριλίου 1944, ο Δήμος ζητούσε από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας άδεια μεταστέγασης του Τμήματος Δημοτικής Καταστάσεως (Στρατολογία-Δημοτολόγιο) από το ετοιμόρροπο και εκτεθειμένο σε ενδεχόμενο βομβαρδισμό κτήριο της Κατούνη 1 στο ισραηλιτικό οίκημα επί της κεντρικής οδού Μενεξέ.²⁰ Η «αποσυμφόρηση» του αστικού χώρου δημιούργησε ένα κύμα διεκδίκησης «κτηριακών λαφύρων» το οποίο εντάθηκε προς το τέλος της Κατοχής, προφανώς για να κατοχυρωθούν ιδιοκτησιακά δικαιώματα πριν από την επικείμενη Απελευθέρωση. Ιδρύματα, σωματεία, συλλογικότητες και απίθανοι καιροσκόποι διεκδικούσαν την εύνοια των Γερμανών με τρόπο σκανδαλώδη. Χαρακτηριστικό είναι το αίτημα του πρόεδρου της Ενοριακής Επιτροπής του Αγίου Σάββα και προέδρου κάποιου «Αντιμασωνικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης» προς τον Ανώτερο Στρατιωτικό Διοικητή να του παραχωρηθεί ένα τούρκικο τζαμί, με τον ισχυρισμό μάλιστα ότι δεν υφίσταται «κρατική ιδιοκτησία» επειδή χτίστηκε επί Τουρκοκρατίας (!) και ότι «δεν είναι ορθόν να χρησιμοποιείται ως μουσείον διά την ανάρτησιν αγαλμάτων του ειδωλολατρισμού», αλλά

της Κατοχής, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ. 61.

18. ΚΙΘ, 1944, Φάκελος 8, υποφ. 1, Griechischer Staat, Bürgermeisteramt Saloniki προς Oberfeldkommandantur 395, Abt. Militärverwaltung, Α.Π. 19851, Θεσσαλονίκη 25.8.1944.

19. ΚΙΘ, 1943, Φάκελος 2, υποφ. 6, Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, Τμήμα Στρατιωτικής Διαχείρισης (Μόλτκε) προς τον Στρατιωτικόν Διοικητήν Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, κατ' εντολήν Δρ. Μέρτεν, Α.Π. 31813, Θεσσαλονίκη 14.9.1943.

20. ΚΙΘ, 1944, Φάκελος 1, υποφ. 1, Δήμος Θεσσαλονίκης προς τη ΓΔΜ, Α.Π. 10114, Θεσσαλονίκη 27.4.1944.



Όρχος νοσοκομειακών αυτοκινήτων, 1944. Η πολυκατοικία στο βάθος δεξιά ήταν το κατάλυμα της μονάδας.

είναι δίκαιο να χρησιμοποιηθεί ως εκκλησία «ένθα ο Δημιουργός του Κόσμου θα λατρεύεται. Εντός αυτού θα κηρύσσεται ο Λόγος του Θεού τακτικά και η διδασκαλία εναντίον των τριών εχθρών της Ανθρωπότητας: Εβραϊσμού, Τεκτονισμού και Κομμουνισμού. Είμεθα φίλοι ήδη της Γερμανίας, ως εξάγεται εκ των παρά τω Στρατιωτικώ

Διοικητή ευρισκομένων εγγράφων, τα οποία ημείς, 142 αξιωματικοί, συνοδευόμενα υπό της εικόνας του κ. Χίτλερ, κατεθέσαμεν εις την υπηρεσίαν ταύτην».²¹

21. ΚΙΘ, 1944, Φάκελος 3, υποφ. 7, Υπόμνημα της Επιτροπής του Ιερού Ναού Αγίου Σάββα, 8.8.1944.

«Κατοχικός τουρισμός» και στρατιωτική παραβατικότητα

Αρχικά, οι αρχές Κατοχής επέβαλαν μια αυστηρή πολιτική απόστασης ανάμεσα σε στρατιώτες και πολίτες. Από τη σκοπιά των κατακτητών, ένα κατεχόμενο αστικό κέντρο εγκυμονούσε κινδύνους χαλάρωσης, καθημερινής φθοράς και τελικά απομάκρυνσης από τα στρατιωτικά καθήκοντα. Το ζήτημα της διατήρησης της πειθαρχίας απασχολούσε έντονα τις διοικήσεις. Τον Σεπτέμβριο του 1941 πραγματοποιήθηκε σύσκεψη επιτελικών αξιωματικών της 164 Μεραρχίας Πεζικού με θέμα το πρόβλημα της απραξίας των στρατιωτών στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή της βόρειας Ελλάδας. Μεταξύ άλλων αποφασίστηκε η εντατικοποίηση του προγράμματος εκπαίδευσης (Drill), ώστε να εξασφαλίζεται «η καταστολή της προσωπικής θέλησης, η άνευ όρων υπακοή, η μηχανική εκτέλεση των διαταγών των ανωτέρων». Οι αξιωματικοί θα έπρεπε να έχουν υπόψη ένα θέσφατο: «Ο στρατιώτης έχει τη δική του γλώσσα. Είναι πιο κοφτή, πιο δυνατή και πιο τραχιά από αυτή που χρησιμοποιεί ένας πολίτης. Ανάμεσά τους υπάρχει ένα ξεκάθαρο σύνορο, το οποίο πρέπει να διατηρηθεί, ειδικά όσο περισσότερο διαρκεί ο πόλεμος».²² Η συμπεριφορά των Γερμανών στρατιωτών στον δρόμο, στις πλατείες, στις συναλλαγές στα καταστήματα και

τα εστιατόρια συνάρμοζε στοιχεία «τουρισμού», διπλωματίας, καταστολής και οριενταλισμού σε μια «δημόσια ετικέτα» που έπρεπε να κοινοποιείται στους πολίτες μέσα από τις εσωτερικές της αντιφάσεις.

Ωστόσο, το πεδίο της καθημερινής συνύπαρξης αποδείχθηκε αρκετά ρευστό και ασταθές. Επί 42 μήνες η Θεσσαλονίκη γνώρισε τη διαχρονική μοίρα των πόλεων στις οποίες εισβάλλουν απότομα χιλιάδες ξένοι στρατιώτες, με τη διπλή αλαζονεία του νεαρού και του κατακτητή. Οι συνέπειες ήταν ορατές στις απλούστερες διαδικασίες της καθημερινής ζωής. Σύμφωνα με μια χιουμοριστική εντύπωση εκείνων των ημερών, οι Θεσσαλονικείς επί Κατοχής φοβούνταν τρία πράγματα: την πείνα, το κρύο και τα γερμανικά αυτοκίνητα. Πράγματι, η πόλη γνώρισε για πρώτη φορά θεαματική αύξηση των τροχαίων δυστυχημάτων, με δράστες αποκλειστικά Γερμανούς στρατιώτες που οδηγούσαν απρόσεκτα. Η ειρηνική αλληλεπίδραση στρατιωτών και πολιτών, την οποία ασφαλώς τροφοδοτούσε αφενός μια «τουριστική» διάθεση των πρώτων και μια ανάγκη προσαρμογής των δεύτερων, ήταν επιφανειακή. Απέναντι στις «επίσημες» πράξεις κατάσχεσης, επιτάξεων και λεηλασιών από τις κατοχικές αρχές, τη λεηλασία των πλουτοπαραγωγικών πηγών και την έμμεση ή άμεση συνδρομή του προσωπικού της Βέρμαχτ στην απορρύθμιση της οικονομίας και στο εκτεταμένο λαθρεμπόριο, απλοί φαντάροι επιδίδονταν απευθείας σε εκβιασμούς, κλοπές, διαρρήξεις και ληστείες περαστικών. Τη νύχτα της 4ης Ιανουαρίου 1942, ένας Γερμανός στρατιώτης προσπάθησε να παραβιάσει το περίπτερο στη γωνία Μεγά-

22. BArch, RH 26-164/7, 164. Inf.-Division Ia, Offizierbesprechung des Herrn Div.-Kommandeurs in Saloniki am 24.9.41, 17.00 Uhr., Θεσσαλονίκη 28.9.1941.

λου Αλεξάνδρου και Αγίου Μηνά, αλλά εμποδίστηκε από χωροφύλακες. Δώδεκα ακόμα «μπουκαρίσματα» σε περίπτερα και καταστήματα σημειώθηκαν τον Φεβρουάριο. Μόνο στις 22 Φεβρουαρίου, τρεις διαρρήξεις, και μάλιστα από ολόκληρες ομάδες Γερμανών, σημειώθηκαν σε ένα χαλκουργείο, ένα περίπτερο κι ένα ζαχαροπλαστείο στο κέντρο της πόλης. Από αυτή την ανεξέλεγκτη συμπεριφορά δεν εξαιρούνταν ούτε τα σώματα ασφαλείας ούτε καν οι ιδεολόγοι συνεργάτες. Το 1942, τέσσερις χωροφύλακες έπεσαν θύματα ληστείας από Γερμανούς στρατιώτες στον δρόμο. Τη νύχτα της 13ης Φεβρουαρίου 1942, στις 11 το βράδυ, δύο στρατιώτες που κρατούσαν φανό και περίστροφα λήστεψαν δύο υπαλλήλους της εθνικοσοσιαλιστικής εφημερίδας *Νέα Ευρώπη* έξω από το τυπογραφείο της εφημερίδας και πυροβόλησαν στον αέρα φεύγοντας.²³ Μέχρι τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς, τα περιστατικά είχαν ξεπεράσει τα σαράντα, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονταν ξυλοδαρμοί, απόπειρες βιασμού και εισβολές μεθυσμένων στρατιωτών σε σπίτια. Η καλύτερη περιγραφή της διαγωγής του προσωπικού της «πολιτισμένης» Βέρμαχτ στη Θεσσαλονίκη προέρχεται από την ακόλουθη διαταγή του πρώτου Στρατιωτικού Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, στρατηγού Φον Κρέντσκι, έξι μόλις μήνες από την κατάληψη της πόλης: «Τον τελευταίο καιρό στον τομέα ευθύνης μου

πληθαίνουν αντιπειθαρχικές συμπεριφορές που απειλούν να εκθέσουν τη Βέρμαχτ. Μεταξύ άλλων, συμπλοκές με πολίτες λόγω μέθης και τα επακόλουθά τους, όπως νυχτερινοί θόρυβοι και άσκοποι πυροβολισμοί, η πρόκληση υλικών ζημιών, εισβολές σε σπίτια, κ.ά. Πληθαίνουν όμως και άλλες καταχρήσεις, όπως διαρπαγή τροφίμων από κτήματα, αυθαίρετες επιβολές τιμών στα καταστήματα, κακομεταχείριση και σε μερικές περιπτώσεις ανοιχτή ληστεία. Τα φρουραρχεία να λάβουν άμεσα μέτρα για τον εντοπισμό και την τιμωρία των δραστών».²⁴

Ο λιμός της κατοχικής Θεσσαλονίκης

Οι συνέπειες της απότομης λεηλασίας προϊόντων και μονάδων παραγωγής από τους Γερμανούς έγιναν σύντομα αισθητές. Η οικονομία της πόλης το 1941, ήδη αποσταθεροποιημένη λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων και της αναστάτωσης στα συστήματα ανεφοδιασμού σε τρόφιμα και πρώτες ύλες, έφτασε στο χείλος της καταστροφής. Επιτάξεις οχημάτων και σιδηροδρομικού υλικού, αλλά κυρίως η μοιραία απόφαση των δυνάμεων του Άξονα να τριχοτομήσουν την ελληνική επικράτεια, ενέτειναν την οικονομική απομόνωση των πόλεων, ειδικά στη βόρεια Ελλάδα. Η παραχώρηση της ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης στους Βουλγάρους αφαίρεσε από τον παραγωγικό κορμό μεγάλες καπνοκαλλιέργειες,

23. Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών [στο εξής: ΙΑΥΕ], Φάκελος 2, Κατοχική κυβέρνηση (1942), υποφ. Σ/2, Γενική Διοίκησης Μακεδονίας, Ημερήσιον Δελτίον, 13 Φεβρουαρίου 1942.

24. BArch, RW 40/ 123, Der Befehlshaber Saloniki-Ägais No. 2044/41 geh., Θεσσαλονίκη 10.11.1941.

συρρικνώνοντας δραματικά το μεγαλεμπόριο και τον βιομηχανικό τομέα και αυξάνοντας αλματωδώς την ανεργία στη Θεσσαλονίκη. Τον Σεπτέμβριο, οι άνεργοι ξεπερνούσαν τους 25.000 (πάνω από το 1/10 του πληθυσμού της πόλης), ενώ πολύ περισσότεροι, στην πλειονότητα εργάτες, χαρακτηρίζονταν από τις γερμανικές αναφορές ως *brotlos*, δηλαδή στερούμενοι και της ημερήσιας μερίδας ψωμιού.²⁵ Πολλές επιχειρήσεις, βιοτεχνίες και καταστήματα αναγκάστηκαν να κλείσουν, υπό το βάρος της έλλειψης καυσίμων και πρώτων υλών, καθώς και της κατάρρευσης του συγκοινωνιακού δικτύου. Τους πρώτους μήνες, τα εργοστάσια διατηρούνταν στη ζωή με τα λιγοστά αποθέματα κάρβουνου από τις Σέρρες, ενώ σε πολλές μονάδες και υπηρεσίες η εργασία μειώθηκε σε 2-3 ημέρες την εβδομάδα. Λόγω της υποτίμησης του νομίσματος και της απότομης αύξησης των τιμών, η παραγωγή υποχώρησε ακόμα περισσότερο. Οι δραματικές συνθήκες εργασίας ώθησαν περισσότερους από 5.000 άνδρες και γυναίκες να δηλώσουν εθελοντές για εργασία στη Γερμανία, από τον Ιανουάριο έως τον Ιούλιο του 1942, γεγονός που σπάνια συζητείται στη βιβλιογραφία.²⁶ Το πρόβλημα της

ανέχειας επέτεινε μια ξαφνική και απρογραμματίστη αύξηση του αστικού πληθυσμού. Τον Απρίλιο του 1943, οι δημοτικές αρχές υπολόγιζαν ότι στην πόλη είχαν εγκατασταθεί 47.645 πρόσφυγες από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, αριθμός που αντιστοιχούσε σε πληθυσμιακή αύξηση της τάξης του 25% (ο προπολεμικός πληθυσμός ανερχόταν σε 220.000 άτομα),²⁷ και δήλωναν ανήμπορες να πραγματοποιήσουν τη λεπτομερή απογραφή οικογενειών και κατοικιών την οποία είχε διατάξει αυστηρά ο Στρατιωτικός Διοικητής Θεσσαλονίκης-Αιγαίου.²⁸

Οι ποσότητες τροφίμων άρχισαν να μειώνονται ανησυχητικά. Οι αρχές δεν μπορούσαν να καλύψουν τις μεγάλες ελλείψεις τροφίμων ούτε να εγγυηθούν απόλυτα τη λειτουργία του συστήματος διανομής. Το έλλειμμα αντιμετώπισης της επισιτιστικής κατάστασης αναπλήρωνε η συνδρομή από φορείς όπως ο οργανισμός κοινωνικής πρόνοιας που είχε συγκροτήσει η Εκκλησία της Ελλάδος, η Εθνική Οργάνωση Χριστιανικής Αλληλεγγύης (ΕΟΧΑ), η Εύξεινος Λέσχη Θεσσαλονίκης, διάφοροι καλλιτεχνικοί και εκπολιτιστικοί όμιλοι, επαγγελματικές ενώσεις και

25. BArch, RW 29/113, Wirtschaftskommando Saloniki, Bericht 5, Nr. 1076, 30.9.1941, όπου αναφέρεται η απουσία αξιόπιστων στατιστικών.

26. Παναγιώτης Κουπαράνης, «Η Θεσσαλονίκη στην Κατοχή. Ορισμένα ζητήματα από τα γερμανικά αρχεία», στο *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Πρακτικά Συμποσίου, 1-3 Νοεμβρίου 1985, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 195-196.

27. ΚΙΘ, 1944, Φάκελος, υποφ. 1, Σημειωματική αναφορά του Δημ. Υπαλλήλου Ιωάννου Πεντζίκη περί των εν τη περιοχή του Δήμου Θεσ/κης εγκατεστημένων προσφύγων, Θεσσαλονίκη 29.4.1943.

28. ΚΙΘ, 1942, Φάκελος 20, υποφ. 6, Γενική Διοίκησης Μακεδονίας (Σιμωνίδης) προς Δήμαρχον Θεσσαλονίκης, Α.Π. 166452, Θεσσαλονίκη 19.12.1942· και στο ίδιο, Δήμος Θεσσαλονίκης προς την Γενικήν Διοίκησιν Μακεδονίας, Α.Π. 32175, 23.12.1942, και Α.Π. 32323, 29.12.1942.



Κινηματογράφος, 1941.

συνεταιρισμοί. Βρέφη και μικρά παιδιά έγιναν αντικείμενο ιδιαίτερης φροντίδας. Τα συσσίτια που οργανώνονταν καθημερινά από την Επιτροπή Παιδικών Συσσιτίων και το Κέντρο Διανομής Γάλακτος του Διεθνούς Κομιτάτου Ερυθρού Σταυρού έδιναν τρόφιμα και γάλα σε περισσότερα από 1.500 παιδιά, στην

Καλαμαριά και την Αρετσού.²⁹ Οι δημοτικές αρχές

29. Ευστράτιος Ν. Δορδανάς - Θεοδόσης Τσιρώνης, «Η Καλαμαριά την περίοδο 1940-1945. Τα χρόνια του Πολέμου, της Κατοχής και της Απελευθέρωσης», στο *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία, 1940-1967*. Από την επιβίωση στη δημιουργία, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, Θεσ-

βρέθηκαν μπροστά στο αδιέξοδο σίτισης και στέγασης εκατοντάδων απόρων. Στρατιές χειμαζόμενων πολιτών στρέφονταν στην αυτενέργεια ή απευθύνονταν στις αρχές ζητώντας εξυπηρετήσεις που άλλοτε θα έμοιαζαν πελατειακές, ωστόσο τώρα αποτελούσαν υποθέσεις ζωής και θανάτου. Τον Φεβρουάριο του 1942, την αίτηση μιας γυναίκας να προσληφθεί ως καθαρίστρια στον Δήμο επειδή δεν μπορούσε να θρέψει τα «τρία λιμοκτονούντα τέκνα της» θα μπορούσαν να συνυπογράψουν χιλιάδες άνθρωποι που βρίσκονταν στο όριο της φυσικής επιβίωσης.³⁰

Ακόμα και στα υψηλά κλιμάκια του διοικητικού μηχανισμού, τα επίσημα διαβήματα αποκτούσαν προσωπικό τόνο – επιπλέον δείγμα μιας κατάστασης έκτακτης ανάγκης. Εκτός από τον πρωθυπουργό και τον υπουργό Οικονομικών, ο δήμαρχος Κωνσταντίνος Μερκουρίου απευθύνεται με τηλεγράφημα στον πρόεδρο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και «εκλεκτό συμπολίτη» Αλέξανδρο Ζάννα, επαναλαμβάνοντας την αγωνιώδη έκκληση εκ μέρους των δεινοπαθούντων πολιτών της Θεσσαλονίκης για άμεση αποστολή τροφίμων και φαρμάκων στην απελπισμένη πόλη.³¹ Έως τα τέλη Νοεμβρίου, η ζάχαρη είχε εξαφανιστεί και τα αποθέματα σιτηρών είχαν εξαντληθεί. Το μόνο ψωμί που κυκλοφορούσε στην πόλη ήταν από καλαμπόκι.³²

σαλονίκη 2004, σ. 17-44.

30. ΚΙΘ, 1942, Φάκελος 20, υποφ. 4, Αιτήσεις Δημοτών προς τον Δήμο για διάφορα θέματα.

31. ΚΙΘ, 1942, Φάκελος 1, υποφ. 5, Μερκουρίου προς Ζάννα, Τηλεγράφημα [Απρίλιος 1942].

32. BArch, RW 29/113, Lageberichte Wirtschaftskommandos

Η κατάσταση στην πόλη έγινε δραματική. Μόνο το πρώτο δεκαπενθήμερο του Ιανουαρίου, 98 άτομα «έσβησαν» από την ασιτία και 14 ακόμα πέθαναν από κρουαγήματα.³³ Καθώς, για τον μακεδονικό βορρά, ο πρώτος κατοχικός χειμώνας ήταν, εκτός από φτωχός σε αγαθά, ιδιαίτερα ψυχρός, το μαρτυρικό τέλος εκατοντάδων ανθρώπων, που προφανώς δεν είχαν δυνατότητα θέρμανσης ή ζούσαν στον δρόμο, είχε διπλή ληξιαρχική υπογραφή: «εξ ασιτίας και ψύχους». Στο διάστημα μεταξύ Φεβρουαρίου και Ιουλίου 1942 σημειώνονταν 5-10 θάνατοι ημερησίως.³⁴ Τον Νοέμβριο του 1942, όταν η επισιτιστική κατάσταση στην υπόλοιπη Ελλάδα βαθμιαία βελτιωνόταν, το κεντρικό Ληξιαρχείο της πόλης κατέγραψε τη μεγαλύτερη ψαλίδα γεννήσεων και θανάτων (260 έναντι 927), θνησιμότητα σχεδόν πέντε φορές μεγαλύτερη από τα προπολεμικά επίπεδα.³⁵ Τα δελτία πληροφοριών της Αστυνομικής Διεύθυνσης Θεσσαλονίκης κατέγραψαν 1.791 θανάτους από πείνα μεταξύ 1ης Ιανουαρίου και 1ης Δεκεμβρίου 1942.³⁶ Αυτή η χρονική μετατόπιση του κύκλου θανάτων

Saloniki, 10.7.41 bis 31.12.41, Nr. 1681, 30.11.1941.

33. ΙΑΥΕ, Φάκελος 2, Κατοχική κυβέρνηση (1942), υποφ. Σ/2, Γενική Διοίκησης Μακεδονίας, Ημερήσιον Δελτίον, 16.1.1942.

34. Βασίλης Κ. Γούναρης – Πέτρος Παπαπολυβίου, «Εκτελέσεις, βία και ασιτία στην Θεσσαλονίκη. Έρευνα και καταγραφή», στο Γούναρης – Παπαπολυβίου, *ό.π.*, σ. 135-152.

35. ΚΙΘ, 1944, Φάκελος 1, υποφ. 1, ΕΠ, Ληξιαρχείον Θεσσαλονίκης, Υπηρεσιακό Σημείωμα, 19.4.1943.

36. ΙΑΥΕ, Φάκελος 2, Κατοχική κυβέρνηση (1942), υποφ. Σ/2, Ημερήσια Δελτία πληροφοριών Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας, 1.1.1942-1.12.1942.

μαρτυρεί τις συνεχείς παρεμβάσεις των Γερμανών στη διανομή των αγαθών του Ερυθρού Σταυρού και τις συνέπειες της παρατεταμένης βιολογικής εξασθένησης των ανθρώπων, η οποία με τη σειρά της ευνοούσε την εξάπλωση επιδημικών ασθενειών. Το τελευταίο τρίμηνο του 1941, η φυματίωση, ιδεοτυπική ασθένεια της Κατοχής, σκοτώνει 97 άτομα στη Θεσσαλονίκη.³⁷ Στην πόλη είχαν ενσκήψει εξανθηματικές νόσοι, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζουν δεκάδες θανατηφόρες ή μη περιπτώσεις κοιλιακού τύφου και αρκετά κρούσματα ελονοσίας, φυματίωσης, μηνιγγίτιδας, μελιταίου πυρετού, οστρακιάς και διφθερίτιδας.³⁸ Ένα επείγον τηλεγράφημα του Δήμου προς τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό υπογράμμιζε τις πιεστικές ανάγκες της πόλης σε φάρμακα.³⁹ Τον Νοέμβριο του 1943, όταν η υγεία της πόλης χαρακτηρίζεται «καλή», παρουσιάστηκαν στα ιατρεία του Δήμου 1.361 άτομα, ενώ έγιναν συνολικά 2.134 ιατρικές επισκέψεις. Το «Αφροδίσιον Ιατρείον» επισκέφθηκαν 239 ασθενείς με σύφιλη και 249 άλλες περιπτώσεις δερματικών νοσημάτων. Το φυματιολογικό τμήμα κατέγραψε 49 κρούσματα φυματίωσης, ενώ υπήρξαν ακόμα 58 κρούσματα τυφοειδούς πυρε-

37. ΕΛΣΤΑΤ, Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Έτος XIV, αριθ. 1-12, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1942.

38. ΙΑΥΕ, Φάκελος 2, Κατοχική κυβέρνηση (1942), υποφ. Σ/2, Γενική Διοίκησης Μακεδονίας, Ημερήσια Δελτία (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1942).

39. ΚΙΘ, 1942, Φάκελος 1, υποφ. 5, Le maire de Thessaloniki a l'Honorable Comité International de la Croix Rouge, Θεσσαλονίκη 19.9.1942.

τού, 15 διφθερίτιδας, 4 μηνιγγίτιδας, 6 οστρακιάς, 1 εξανθηματικού τύφου, 1 τετάνου, 1 ερυσιπέλατος.⁴⁰

Τα περισσότερα θύματα της πείνας -η μερίδα του λέοντος των Θεσσαλονικέων που έπεσαν θύματα του πολέμου και της Κατοχής- είχαν συγκεκριμένη κοινωνική προέλευση. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί, προσημειωμένοι ήδη από τον Μεσοπόλεμο ως χώροι άσχημων συνθηκών διαβίωσης, αποδεκατίστηκαν από την πείνα και τις αρρώστιες. Στη συνοικία της Τούμπας, η θνησιμότητα αυξήθηκε σχεδόν κατά 50%, καθώς μόνο το 1942 πέθαναν 495 άτομα από αστία και 206 από ασθένειες σχετιζόμενες με αυτήν. Τον Μάιο του 1942, το 87,5% των δηλωθέντων θανάτων στη Σταυρούπολη οφείλονταν αποκλειστικά στον υποσιτισμό και την ελονοσία. Ίδια είναι η εικόνα στη Νεάπολη και την Καλαμαριά.⁴¹

Επιβίωση και προσαρμογή

Είναι δύσκολο να ανασυνθέσει κανείς το εικοσιτετράωρο μιας κατεχόμενης πόλης. Ημερολόγια και γραπτές μαρτυρίες που έχουν σωθεί εικονογραφούν μια υποτονική και μονότονη καθημερινότητα. Στο ημερολόγιο ενός δεκαεξάχρονου, ο οποίος θα εξελισσόταν

40. ΚΙΘ, 1943, Φάκελος 2, υποφ. 6, Δήμος Θεσσαλονίκης, Διευθυνσις Υγιεινής, Έκθεσις πεπραγμένων μηνός Νοεμβρίου, Α.Π. 39098, Θεσσαλονίκη 30.11.1943.

41. Βασίλης Κ. Γούναρης - Πέτρος Παπαπολυβίου, «Εκτελέσεις, βία και αστία στην Θεσσαλονίκη. Έρευνα και καταγραφή», ό.π., σ. 135-152.

σε έναν από τους σημαντικότερους και εμβληματικότερους πεζογράφους για τη Θεσσαλονίκη, όλες ανεξαιρέτως οι 126 εγγραφές που καλύπτουν το διάστημα πέντε μηνών (Νοέμβριος 1943-Μάρτιος 1944) αρχίζουν ή τελειώνουν με τον καιρό, το φαγητό της ημέρας, σπανιότερα αναφέροντας δραστηριότητες αδιάφορες ή τυπικές, όπως το σχολείο, το κατηχητικό και ο εκκλησιασμός, τα δρομολόγια του (σιδηροδρομικού) πατέρα του ή κάποια επίσκεψη συγγενούς στο σπίτι.⁴² Οι ρυθμοί ανθρώπων και υπηρεσιών ελαττώθηκαν. Η έλλειψη καυσίμων προκαλούσε διακοπές στην ηλεκτροδότηση κι έκανε πιο αραιά τα δρομολόγια των λεωφορείων, των τραμ και των, έτσι κι αλλιώς λιγοστών, ιδιωτικών αυτοκινήτων.⁴³ Χειράμαξες και κάρα αντικατέστησαν τα μέσα μεταφοράς, ανακουφίζοντας το πρόβλημα των μικρών αποστάσεων, ειδικά σε περιπτώσεις που κάποιοι βιαζόταν να επιστρέψει σπίτι του πριν από τα μεσάνυχτα, δηλαδή την ώρα απαγόρευσης της κυκλοφορίας. Τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 1942, ο υποσιτισμός, οι ασθένειες, οι απολύσεις, οι δυσκολίες μετακίνησης και οι διάφορες αλλαγές στη δομή και τις αρμοδιότητες των δημοσίων υπηρεσιών έκαναν την πόλη να υπολειτουργεί.

Τα νεύρα των ανθρώπων ήταν τεντωμένα μπροστά σε μια σειρά καθημερινών εμποδίων που ξεκι-

νούσαν από την έλλειψη τροφίμων και τις ασφυκτικές απαγορεύσεις κυκλοφορίας τις νύχτες κι έφταναν μέχρι τους συχνούς εκνευρισμούς στις ατέλειωτες ουρές. Ένας καθηγητής πανεπιστημίου σημείωνε, με σκωπτικό τρόπο, τις εξής εντυπώσεις του από το ταχυδρομείο της πόλης, κάποια μέρα του 1942: «Τα ταχυδρομεία και οι σταθμοί έχουν μια έλξη και μια κατευναστική ενέργεια στα νεύρα μας. Ίσως γιατί ξυπνούν εικόνες από ταξίδια, μακρινές χώρες, φυγή από την πεζότητα και τον βαρεμό... Το ταχυδρομείο της Θεσσαλονίκης ήταν εκείνες τις μέρες σε μια πτέρυγα από το κοντόχοντρο χτίριο κάποιου επιμελητήριου στην οδό Αριστοτέλη προς την Εγνατία. Το ισόγειο ήταν ολότελα τυφλό, μια πόρτα δεξιά έμενε αιώνια κλειστή, μια σκάλα αριστερά έφερνε σε δύο πατώματα, χαμηλά, σαν πατάρια. Στριμωγμένες πίσω από στενότερο κι υψηλότερο μπάνκο, τρεις ή τέσσερις πωλήτριες γραμματοσήμων δεν πρόφταναν να υπηρετήσουν ένα πλήθος όχι πολύ μεγάλο από ανθρώπους χλωμούς, μελαχρινούς, κακομούτσουνους που σπρώχνονταν και τσακώνονταν χωρίς να έχουν καμία βία. Εμείς οι περιούσιοι δεν ανακαλύψαμε την Αμερική, ούτε το εμβόλιο της ευλογιάς ή της λύσσας, δεν ανακαλύψαμε όμως ούτε την ουρά. Η ουρά είναι μια ανακάλυψη από τις ευεργετικότερες. Στάθηκα κοιτάζοντας το σκουπιδαριό που είχαν γύρω. Οι νεροδοχές για γραμματόσημα κατάξερες [...] Ζήτησα γραμματόσημα για δύο αεροπορικά. Η πωλήτρια όμως μου αρνήθηκε, γιατί δεν κρατούσα γράμματα, χωρίς περισσότερες εξηγήσεις. Την απορία μου την έλυσε η συνάδελφός της, παλιά γνωστή μου, με τόνο όσο

42. Γιώργος Ιωάννου, *Το Κατοχικό Ημερολόγιο χωρίς περικοπές*, εισαγωγή-σχόλια-επίμετρο Αντιγόνη Βλαβιανού, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2000, ιδιαίτερα την εισαγωγή, σ. 9-23.

43. Τον Αύγουστο του 1941, το τραμ λειτουργούσε μόνο τρεις ώρες την ημέρα. Βλ. BArch, RW 29/113, Wi Kdo Saloniki, Lagebericht Nr. 729, 31.8.1941.



Το πλοίο «Arcadia» αγκυροβολημένο στο λιμάνι.

μπορούσε μαλακό: “Για να μην κάνουν μαύρη αγορά με τα γραμματόσημα”.⁴⁴

Ο εφιάλτης της πείνας προκάλεσε αλυσιδωτές αντιδράσεις στη συμπεριφορά των ανθρώπων.

44. Χαράλαμπος Θεοδωρίδης, *ό.π.*, σ. 87-88.

Αισχροκέρδεια, αυτενέργεια, ατομισμός, παραβιάσεις του «νόμου» και υπόγειες συναλλαγές έρχονταν ως αυθόρμητες απαντήσεις στο αδιέξοδο. Στην πόλη άρχισαν να κυκλοφορούν τρόφιμα σε πολύ υψηλές τιμές, γλυκά που έρχονταν παράνομα, ή με την κάλυψη των αρχών, από τη Βουλγαρία, ακόμα

και είδη πολυτελείας.⁴⁵ Η «μαύρη» αγορά άνθισε ιδιαίτερα γύρω από τα περισσεύματα της γερμανικής οικονομικής εκμετάλλευσης, ιδιαίτερα τα ελαστικά, τη βενζίνη, το σαπούνι, τη ζάχαρη και το αλάτι, η ξαφνική διατίμηση του οποίου γέννησε ολόκληρα λαθρεμπορικά δίκτυα και τελικά ανήγαγε την κλοπή σε επιστήμη. Συμμορίες παιδιών, που στη Θεσσαλονικιώτικη ιδιόλεκτο ονομάστηκαν *αγυιόπαιδα* και στα γερμανικά *Gassenjungen* (παιδιά των σοκακιών), επέδραμαν κυριολεκτικά σε γερμανικές αποθήκες τροφίμων, φορτηγά με στρατιωτικά εφόδια, ακόμα και πάγκους μικροπωλητών - φαινόμενο που απαθανατίστηκε μεταπολεμικά στη συλλογική μνήμη (και στον κινηματογράφο) ως «ξυπόλυτο τάγμα». Παράνομες δραστηριότητες άνθιζαν γύρω από παλιά και νέα σημεία «παραβατικότητας». Στα κατοχικά χρηματιστήρια της μαύρης οικονομίας, όπως το Βαρδάρι και η Πλατεία Κολόμβου, έβρισκε άσυλο όποιος διέφευγε για οποιοδήποτε λόγο από τις αρχές. Στις 8 Οκτωβρίου 1942, μια μεγάλη επιχείρηση «σκούπα» της Αστυνομίας στο Βαρδάρι κατέληξε σε 72 συλλήψεις καταζητούμενων για ζητήματα δημόσιας ασφάλειας, την κατάσχεση 1,5 εκατομμυρίου σε βουλγάρικα λέβα και δραχμές, και 21 προσαγωγές στο δικαστήριο για αγορανομικά ζητήματα. Η κοινωνική δημογραφία της παρανομίας ήταν εκτεταμένη. Τον Φεβρουάριο του 1942, ένας γνωστός μεγαλοβιομήχανος παραπέμφθηκε στον εισαγγελέα γιατί στις αποθήκες του βρέ-

θηκαν βιομηχανικά προϊόντα και βυτία ποτάσας για σαπούνι, λάδι και πετρέλαιο της εταιρείας του προς πώληση. Οι έλεγχοι αποκάλυπταν και αρκετούς εφοριακούς, ελεγκτές της αγορανομίας και αστυνομικούς ενεχόμενους σε πράξεις δωροδοκίας. Μόνο το 1942 συνελήφθησαν 1.465 άτομα και παραπέμφθηκαν για παράνομες εμπορικές συναλλαγές στα «Αισχροδικεία» που είχε συγκροτήσει η κατοχική κυβέρνηση, επιχειρώντας -μάταια- να πλήξει το αχανές και απρόσωπο βασίλειο της παρανομίας.⁴⁶ Διατιμήσεις, φορολογικά μέτρα και περιορισμοί στη μεταφορά τροφίμων από την επαρχία στην πόλη χωρίς άδεια έφερναν το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα.

Αντίσταση και κατοχική τρομοκρατία

Η Θεσσαλονίκη δεν άργησε να γνωρίσει το αληθινό πρόσωπο της ναζιστικής Κατοχής. Στις 19 Αυγούστου 1941 εκτελέστηκε στο Επταπύργιο ο Γεώργιος Πολυχρονάκης, με την κατηγορία ότι είχε βοηθήσει Βρετανούς στρατιώτες να κρυφτούν.⁴⁷ Τριάντα εννέα ακόμα εκτελέσεις υπόπτων για παράνομη οπλοκατοχή, απόκρυψη Βρετανών στρατιωτών και κομμουνιστική δράση πραγματοποιήθηκαν μέχρι τον Δεκέμβριο, ενώ παράλληλα καθιερώθηκε η στρατηγική των «κλιμακωτών αντιποίνων»: συλλήψεις και απειλή εκτέλε-

45. Ελευθερία Δροσάκη, *Εν Θεσσαλονίκη... Από τον πόλεμο, την κατοχή και την αντίσταση*, Εντός, Αθήνα 1985, σ. 65-66.

46. ΙΑΥΕ, Φάκελος 2, Κατοχική κυβέρνηση (1942), υποφ. Σ/2, Γενική Διοίκησης Μακεδονίας, Ημερήσια Δελτία πληροφοριών.

47. *Νέα Ευρώπη*, 20.8.1941 και 7.9.1941.

σης σε συγκεκριμένες προθεσμίες, «εάν ο πληθυσμός δεν έχει υποδείξει τους αυτουργούς των δυναμιτιστικών αποπειρών εις το γερμανικόν φρουραρχείον».⁴⁸ Τα αντίποινα άρχισαν να μαζικοποιούνται σταδιακά από τα τέλη του 1942, παράλληλα με την άνοδο της αντίστασης. Στις 14 Νοεμβρίου εκτελέστηκαν 10 θανατικές καταδίκες από το Γερμανικό Στρατοδικείο «διά διαφόρους πράξεις, στρεφόμενας κατά των Αρχών Κατοχής».⁴⁹ Ήταν η περίοδος που η ανυποταγή αναδύοταν στην επιφάνεια της πόλης: στις 28 Οκτωβρίου 1942, συνθήματα «Ζήτω η Ελλάδα», «Ζήτω ο Ερυθρός Στρατός», «Ζήτω το ΕΑΜ, Κάτω με τους ληστές, Κάτω με τους δολοφόνους, Κάτω με τους φασίστες» θεάθηκαν στην Καλαμαριά και την Αρετσού, μαζί με προκηρύξεις διαμαρτυρίας για την τραγική κατάσταση των κρατουμένων σε φυλακές και στρατόπεδα.⁵⁰ Η αντίσταση στη Θεσσαλονίκη ακολουθούσε μια συγκεκριμένη συγκρουσιακή γεωγραφία. Τα αντιστασιακά δίκτυα του ΕΑΜ έβρισκαν καταφύγιο στους προσφυγικούς, εργατικούς συνοικισμούς, εκεί που «ίσως να μην υπήρχε σπίτι που να μην είχε ένα άτομο μέλος ή οπαδό του ΚΚΕ».⁵¹ Η εισαγωγή του μέτρου της

πολιτικής επιστράτευσης πάντρεψε τις συνωμοτικές διεργασίες με την κλιμακούμενη αντίδραση του πληθυσμού απέναντι στη σκλήρυνση της Κατοχής. Από τον Μάρτιο έως τον Ιούλιο του 1943, η Θεσσαλονίκη γνώρισε δυναμικά συλλαλητήρια και διαδηλώσεις διαμαρτυρίας, στις οποίες τον τόνο έδιναν φοιτητές, μαθητές και εργάτες.⁵²

Η συμμετοχή και ο πρωταγωνιστικός ρόλος της νεολαίας στην αντικατοχική διαμαρτυρία –οργανωμένη ή όχι– εξηγεί την απόφαση των Γερμανών να επεκτείνουν την επιβολή της θανατικής ποινής και σε ανήλικους, «αν αυτοί μπορούν να εξομοιωθούν με άτομα 18 ετών, λόγω της σωματικής των ανάπτυξης».⁵³ Πολύ γρηγορότερα από κάθε άλλη ελληνική πόλη, η Θεσσαλονίκη έγινε μοχλός ανατροφοδότησης ενός εκτεταμένου συστήματος αντιποίνων που είχε καλύψει όλη την επικράτεια. Από τον Φεβρουάριο του 1943 ξεκίνησε η εντατική δράση των Ες-Ες, με κύριους άξονες την Αστυνομία Ασφαλείας (SiPo) και την Υπηρεσία Ασφαλείας (SD), κατεξοχήν υπηρεσία

λονίκης στην Εθνική Αντίσταση. Αναμνήσεις, Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 52.

52. Βλ. σχετικά, Γιώργος Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης στον καιρό της κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998. Για τις αναμνήσεις μιας νεαρής μαθήτριας στην Αντίσταση, βλ. Ανδρομάχη Σιαρίδου, *Η Ειρήνη της ΕΠΟΝ*, Δίφρος, Αθήνα 1983.

53. ΚΙΘ, 1944, Φάκελος 3, υποφ. 7, *Verordnungsblatt fuer das besetzte Griechische Gebiet / Υπηρεσιακών Φύλλον Διατάξεων* διά το κατεχόμενον Ελληνικόν έδαφος εκδιδόμενον παρά του Ανωτέρου Στρατιωτικού Διοικητού Νοτιοανατολής, Νο 18, 5.7.1943.

48. Για μια πλήρη, ημερολογιακή καταγραφή των εκτελέσεων στη Θεσσαλονίκη, βλ. Γούναρης – Παπαπολυβίου (επιμ.), *ό.π.*, σ. 155-181.

49. ΙΑΥΕ, 1942, Φ.24, υποφ. 3, Διεύθυνσις Αστυνομίας Θεσσαλονίκης, Γραφείον Ειδικής Ασφαλείας προς το Υπουργείον Εσωτερικών, Α.Π. 21/667/50., Θεσσαλονίκη 17.11.1942.

50. ΙΑΥΕ, Φάκελος 2, Κατοχική κυβέρνηση (1942), υποφ. Σ/2, Γενική Διοίκησης Μακεδονίας, Ημερήσια Δελτία 28ης Οκτωβρίου και 4ης Νοεμβρίου 1942.

51. Λευτέρης Ελευθερίου, *Το Πολυτεχνείο και η ΕΠΟΝ* Θεσσα-

πληροφοριών του ναζιστικού διοικητικού συστήματος.⁵⁴ Οι εκτελέσεις αντιποίνων άρχισαν να μαζικοποιούνται, με πυρήνα το απαίσιας φήμης στρατόπεδο Παύλου Μελά, το οποίο διοικούσαν από την SD και εξελίχθηκε σε βασική δεξαμενή ομήρων για τα γερμανικά εκτελεστικά αποσπάσματα. Περισσότεροι από 100 όμηροι εκτελέστηκαν σε δύο διαδοχικές εκτελέσεις (13 Ιανουαρίου, 3 Μαρτίου), ενώ στις 6 Ιουνίου 1944 συνολικά 101 άτομα από το στρατόπεδο εκτελέστηκαν στο ένατο χιλιόμετρο Θεσσαλονίκης-Κιλκίς, στα Διαβατά, στη μαζικότερη έως τότε εκτέλεση αντιποίνων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης.⁵⁵ Για τη Θεσσαλονίκη, ο «φόρος του αίματος» ανήλθε σε τουλάχιστον 850 εκτελεσμένους σε 85 τακτικές εκτελέσεις στο Επταπύργιο, στην «τουμπίτσα» του στρατοπέδου Παύλου Μελά, στο «Κόκκινο Σπίτι», στον Γαλλικό Ποταμό και αλλού, τοποθεσίες που πρέπει να στοιχιστούν στο ίδιο μαρτυρολόγιο με το Μεσόβουνο Πτολεμαϊδας, τους Πύργους Εορδαίας, τα Γιαννιτσά, τον Χορτιάτη και άλλα ορόσημα της ναζιστικής Κατοχής στη βόρεια Ελλάδα.

Την τελευταία και ασύγκριτα πιο αιματηρή χρονιά της σκλαβιάς, στη ναζιστική Κατοχή προστέθηκε και μια ελληνική. Η πόλη έγινε καταφύγιο ομάδων οι οποίες, σύμφωνα με τον ιστορικό Στράτο Δορδανά, «είχαν καταφέρει ή επιδίωκαν να λάβουν την έγκριση

για το σχηματισμό ενόπλων τμημάτων εκφέροντας συνειδητά ή κατά συνθήκη αντικομμουνιστικό λόγο». Στη Θεσσαλονίκη, η σκληρότητα της γερμανικής Κατοχής και ο υψηλός βαθμός του αντικομμουνιστικού ριζοσπαστισμού γέννησαν ένα εξαιρετικά βίαιο και «ιδιόμορφο» μωσαϊκό παραστρατιωτικών ομάδων, που τυπικά τηρούσαν την τάξη, ουσιαστικά όμως εξαπέλυαν μια ανεξέλεγκτη τρομοκρατική δράση εναντίον αντιστασιακών και πολιτών. Στις αρχές του 1944 δραστηριοποιήθηκε η Εθνική Ελληνική Ασφάλεια Πόλεως Θεσσαλονίκης, με αρχηγό τον Αντώνιο Δάγκουλα, και η Πανελλήνια Οργάνωση Εθνικιστικών Ταγμάτων (ΠΟΕΤ), με αρχηγό τον Αντώνιο Βήχο. Οι δύο οργανώσεις δρούσαν σε ευθεία συνεργασία με τα Ες-Ες και έξω από τον έλεγχο οποιασδήποτε ελληνικής αρχής. Μέχρι την απελευθέρωση είχαν επιδοθεί σε πλήθος αιματηρών επιχειρήσεων καταστολής, σε οικονομικές ατασθαλίες, κατασχέσεις δημοσίων αγαθών και εφοδίων του Ερυθρού Σταυρού, μεταμορφώνοντας την Κατοχή σε μια άγρια ενδοελληνική σύγκρουση, η οποία σημάδεψε ανεξίτηλα τη Θεσσαλονίκη ακόμη και δεκαετίες αργότερα.⁵⁶

Το καλοκαίρι του 1944, πυροβολισμοί, συλλήψεις, ένοπλες συμπλοκές και εκτελέσεις υπογράμμιζαν

54. Ευστράτιος Ν. Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές κατοχής και ελληνική διοίκηση», ό.π., σ. 98-99.

55. Στράτος Ν. Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Βιβλιωπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2007, σ. 523.

56. Για την πλήρη ιστορία του ένοπλου δωσιλογισμού στη Θεσσαλονίκη, βλ. Στράτος Ν. Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941-1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006. Για μια αποτίμηση της «οικονομικής ζημιάς» που προκάλεσαν τα δωσιλογικά σώματα, βλ. ΚΙΘ, 1944, Φάκελος 1, υποφ. 2, Συνοπτική έκθεση πάνω στην οικονομική κατάσταση του Δήμου, Θεσσαλονίκη 8.11.1944.



Η Πλατεία Αριστοτέλους, ένα από τα κεντρικότερα σημεία της κατοχικής Θεσσαλονίκης. Αριστερά διακρίνεται η ανατολική πλευρά του υπερπολυτελούς ξενοδοχείου «Mediterranean Palace» και στο κέντρο ο θερινός κινηματογράφος «Τιάνια», που είχε επιταχθεί για να γίνει Soldaten Kino.

με τρόπο αιματηρό την απόσταση ανάμεσα στο κέντρο και τον «κόκκινο δακτύλιο» των προσφυγικών και εργατικών συνοικισμών. Στις 31 Ιουλίου 1944, στην Ευκαρπία, 14 κάτοικοι προσφυγικής καταγωγής

δολοφονήθηκαν από τους άντρες του Δάγκουλα και τα χαράματα της 13ης Αυγούστου ήρθε η σειρά της «κομμουνιστικής» Καλαμαριάς, όταν «οι ενταύθα Εθνικιστικές Ομάδες» πραγματοποίησαν επιδρομή

(«μπλόκο») στη συνοικία και εκτέλεσαν επιτόπου 10 άντρες και μία γυναίκα, ύποπτους για συμμετοχή στις εαμικές και κομμουνιστικές οργανώσεις.⁵⁷ Η προσπάθεια της κομμουνιστικής αντίστασης να απαντήσει στην ασύμμετρη τρομοκρατία και παράλληλα να προεκτείνει την ένοπλη παρουσία της έξω από τις συνοικίες οδήγησε, μεταξύ άλλων, στη δραστηριοποίηση της Οργάνωσης Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα (ΟΠΛΑ) και τον πολλαπλασιασμό των «αντι-τρομοκρατικών» εκτελέσεων.⁵⁸ Η κλιμάκωση των γερμανικών αντιποίνων και οι κτηνώδεις δολοφονίες από την πλευρά των Ταγμάτων Ασφαλείας προκαλούσαν αντίθετες διαδρομές της βίας, από το κέντρο της πόλης στα προάστια και αντίστροφα. Ο τρόμος είχε διαχυθεί στο πολεοδομικό συγκρότημα και τις παρυφές του. Η ψυχιατρική Κλινική Βαγιανού, στην οδό Χαλκιδικής, όπου στεγάζονταν τα κρατητήρια της Μυστικής Στρατιωτικής Αστυνομίας (GFP), ήταν ο πρώτος σταθμός σε μια μαρτυρική πορεία η οποία, μέσω του στρατοπέδου Παύλου Μελά, κατέληγε σπάνια στην απελευθέρωση ή τη μεταγωγή και συνηθέστερα στον εκτοπισμό στη Γερμανία ή την εκτέλεση.⁵⁹

57. Ευστράτιος Ν. Δορδανάς, «“... η Καλαμαριά είναι κομμουνιστική...”: Το μπλόκο της 13ης Αυγούστου 1944», στο *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία*, ό.π., σ. 47-61.

58. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, «*Μέρες*» της ΟΠΛΑ στη Θεσσαλονίκη. *Τα χρώματα της βίας (1941-1945)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2013.

59. Για τις εμπειρίες ενός ομήρου, βλ. στο εμβληματικό Γιώργος Καφταντζής (επιμ.), *Λεωνίδας Γιασημακόπουλος. Το ναζιστικό στρατόπεδο Παύλου Μελά Θεσσαλονίκης, 1941-1944*, 2 τόμοι, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999 και 2001.

Έδρες της Εθνικής Ελληνικής Ασφάλειας Πόλεως Θεσσαλονίκης (της ομάδας του Δάγκουλα) ήταν τα ξενοδοχεία «Νέα Νίκη», κοντά στη συμβολή των οδών Φράγκων και Λέοντος Σοφού, «Ανατολική Μακεδονία» και «Νέα Ηλύσια», ενώ «εξέχουσα» θέση, λόγω της απαίσιας φήμης της, είχε η πολυκατοικία της οδού Πολωνίας 30 (αργότερα Πρίγκιπος Νικολάου, σημερινή Αλεξάνδρου Σβώλου). Ένα από τα στελέχη της ΕΠΟΝ Θεσσαλονίκης, αργότερα μέγιστος «αιρετικός» των νεοελληνικών γραμμάτων, σημείωνε σχετικά σε ένα από τα λιγότερο γνωστά του βιβλία: «Οι ταγματασφαλίτες δολοφονούσαν εκ του ασφαλούς μέσα στα μπουντρούμια που διέθεταν στους στρατώνες τους. Δεν θα ξεχάσω ποτέ εκείνη την μικρή πολυκατοικία, γωνία Πρίγκηπος Νικολάου-Δημητρίου Γούναρη, απέναντι στην Πυροσβεστική Υπηρεσία, όπου έχουν σκοτώσει άγνωστον πόσους. Αυτό το σπίτι μας φόβιζε τόσο πολύ επί κατοχής, που όταν ο φίλος μου μακαρίτης ποιητής Φαίδων Πολίτης ενοίκιασε (γύρο στο '60) το υπόγειό του, για να στεγάσει ένα φροντιστήριο αγγλικών, κάθε φορά που τον επισκεπτόμουν τον ρώταγα αν το διαμέρισμα έχει φαντάσματα».⁶⁰ Τα σημεία «νηνεμίας» του 1941-1942 γίνονταν τώρα πεδία ένοπλων συγκρούσεων. Στις 29 Σεπτεμβρίου 1944, η οδός Εγνατίας βάφτηκε στο αίμα όταν μια ομάδα αγνώστων έπληξε με χειροβομβίδες παρέλαση των Ταγμάτων Ασφαλείας. Καθημερινές αψιμαχίες, επιθέσεις σε σχηματισμούς, ταβέρνες και

60. Ηλίας Πετρόπουλος, *Πτώματα, πτώματα, πτώματα...*, Νεφέλη, Αθήνα 2013, σ. 24-25.

φυλάκια, και ένα κύμα εκτελέσεων συνεργατών των Γερμανών, δωσιλόγων, χωροφυλάκων αλλά και αντιφρονούντων από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, που είχε εμπεδώσει μια εδαφική κυριαρχία στην Άνω Πόλη, μετρούσαν αντίστροφα τις μέρες μέχρι την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων.⁶¹ Το πρόσωπο της Απελευθέρωσης έφερε όλα τα σημάδια αλλοίωσης μιας κοινωνίας που έβγαине από μια αιματοβαμμένη στρατιωτική Κατοχή. Το όψιμο ξέσπασμα της βίας συμπλήρωσαν οι ανατινάξεις του λιμενοβραχίονα και των εγκαταστάσεων του Σιδηροδρομικού Σταθμού από τους υποχωρούντες Γερμανούς.

Το βράδυ της 26ης προς την 27η Οκτωβρίου 1944, δυνάμεις της Χ και της ΧΙ Μεραρχίας του ΕΛΑΣ συνέκλιναν στην πόλη από βορρά και νότο αντίστοιχα, ενώ το επόμενο βράδυ εγκαταστάθηκε στην Άνω Πόλη το φρουραρχείο της Ομάδας Μεραρχιών Μακεδονίας (ΟΜΜ), με καπετάνιο τον Μάρκο Βαφειάδη. Στις 30 Οκτωβρίου, τα πρώτα αντάρτικα τμήματα εμφανίστηκαν στην πόλη, δίνοντας αφορμή στον λαό της «*νύφης του Θερμαϊκού, που οι κατακτητές και οι εθνοπροδότες στα μαρτυρικά χρόνια της σκλαβιάς τού ρούφηξαν το αίμα*» να ξεχυθεί «*στους δρόμους με σημαίες και λάβαρα, σε παραλήρημα εθνικού ενθουσιασμού, να*

γιορτάσει τη μεγάλη γιορτή της λευτεριάς του».⁶² Από την 1η Νοεμβρίου έως τα μέσα Φεβρουαρίου του 1945 η Θεσσαλονίκη έγινε η πρώτη μεγάλη ελληνική πόλη στην οποία κυριάρχησε, έστω και για σύντομο διάστημα, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Η μεταβατική φάση της εαμοκρατίας ήταν ένα μοναδικό όσο και βραχύβιο πολιτικό πείραμα το οποίο επιχείρησε αναμόρφωση της δημόσιας ζωής στην πόλη. Φλέγοντα ζητήματα ανοικοδόμησης και στέγασης χιλιάδων ανθρώπων (πυροπαθών, βομβοπληκτών, συγγενών κρατουμένων, ομήρων, εκτελεσμένων και των ελάχιστων Εβραίων που είχαν επιζήσει κρυπτόμενοι από τον εφιάλτη) συνόδευαν τη δύσκολη επιστροφή μιας κοινωνίας στην ομαλότητα. Μέχρι την άφιξη των βρετανικών στρατευμάτων και των κυβερνητικών αρχών που θα εγκαινίαζαν μια νέα -επίσης ταραγμένη- περίοδο στη ζωή της πόλης, οι Θεσσαλονικείς είχαν την ευκαιρία να δουν στο γήπεδο του ΠΑΟΚ ποδοσφαιρικούς αγώνες ανταρτών της ΙΧ Μεραρχίας του ΕΛΑΣ με μεικτές ομάδες της πόλης, αλλά και σοβιετικές ταινίες και επίκαιρα που προβάλλονταν για πρώτη φορά στην Ελλάδα.⁶³ Ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες στην ιστορία μιας πόλης γεμάτης αντιφάσεις και μοναδικές ιδιαιτερότητες.

61. Ενδεικτικά, βλ. *Ελευθερία* (Όργανο της Επιτροπής Περιοχής Μακεδονίας του ΕΑΜ), 13.10.1944.

62. *Εθνική Φωνή*, 31.10.1944. Αναδημοσιεύεται στο Πέτρος Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός των τειχών», στο Γούναρης - Παπαπολυβίου (επιμ.), ό.π., σ. 41-90.

63. *Ελευθερία*, 11.12.1944, 24.12.1944, 30.12.1944.

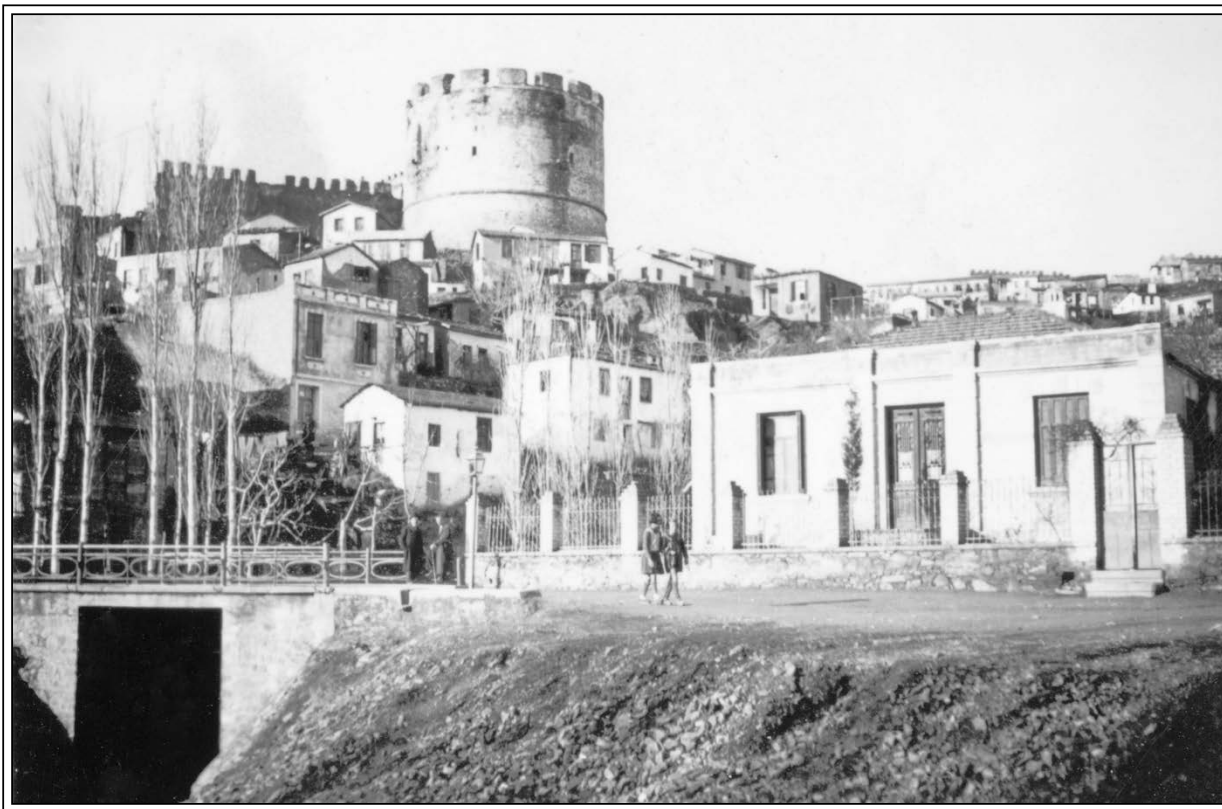
II. Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης: Ιστορία, μνήμη και τραύμα

Η ιστορία της κατοχικής Θεσσαλονίκης δεν θα διαφοροποιούνταν από την κατοχική ιστορία οποιουδήποτε ελληνικού αστικού κέντρου εάν το 1/5 του πληθυσμού της δεν ήταν Εβραίοι. Καμία πόλη δεν συνδέθηκε τόσο με το Ολοκαύτωμα όσο η «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων», η οποία βίωσε (και βιώνει ακόμα) την αναστάτωση που προκάλεσε η βίαιη απομάκρυνση (διά του μαζικού εκτοπισμού και τελικά της μαζικής τους δολοφονίας) δεκάδων χιλιάδων πολιτών της από την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή και το αστικό τοπίο, τις σιωπές, τις ενοχές που καθιστούν τη Θεσσαλονίκη μια «πόλη φαντασμάτων».

Η «Τελική Λύση» στη Θεσσαλονίκη εκτυλίχθηκε όπως και στην υπόλοιπη κατεχόμενη Ευρώπη, ως μια σειρά προεπεξεργασμένων μέτρων που αποσκοπούσαν διαδοχικά στον κοινωνικό αποκλεισμό, την οικονομική εκμετάλλευση και τελικά τη φυσική εξόντωση των πολιτών εβραϊκού θρησκευματος ή καταγωγής που ζούσαν σε κάθε κατεχόμενη χώρα. Από τις παραμονές της γερμανικής επίθεσης στην Ελλάδα (Απρίλιος 1941), Γερμανοί διπλωμάτες και αξιωματούχοι συνέλεξαν μεθοδικά πληροφορίες σχετικά με τον αριθμό των Εβραίων που ζούσαν στην Ελλάδα, την οργάνωση των κοινοτήτων και την πολιτική του κράτους απέναντί τους. Μετά την κατάληψη της χώρας, το ενδιαφέρον των κατοχικών στρατευμά-

των στράφηκε προφανώς στη Θεσσαλονίκη, η οποία είχε τεθεί υπό αποκλειστικό γερμανικό έλεγχο –όπως και ολόκληρη η κεντρική Μακεδονία– κατά τον διαμοιρασμό της ελληνικής επικράτειας ανάμεσα στους τρεις κατακτητές. Από τις πρώτες κιόλας μέρες της Κατοχής, τα 3/4 του ελληνικού εβραϊκού πληθυσμού βρίσκονταν μέσα στην παγίδα των ναζί.

Αμέσως μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, ξεκίνησε να δραστηριοποιείται το Ειδικό Τμήμα Ρόζενμπεργκ (Sonderkommando Rosenberg, μια ειδική ομάδα η οποία υπαγόταν στο κεντρικό Επιτελείο / Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) στο Βερολίνο, υπό τη διεύθυνση του Άλφρεντ Ρόζενμπεργκ, θεωρητικού του εθνικοσοσιαλισμού και ηγετικού στελέχους του Ναζιστικού Κόμματος. Το Επιτελείο ήταν επιφορτισμένο με τη συλλογή τεκμηρίων περί της «αντιγερμανικής δραστηριότητας του Εβραϊσμού» και την «ανεύρεση και κατάσχεση αποδεικτικού υλικού και την αφαίρεση ως εκ τούτου της πνευματικής βάσης και των ερεισμάτων του». Το Τμήμα Εργασίας Θεσσαλονίκης επιδόθηκε σε μια συγκαλυμμένη καταλήστευση ιερατικών εβραϊκών κειμηλίων. Επικεφαλής της «έρευνας» στη Θεσσαλονίκη ήταν ο υπεύθυνος του Ινστιτούτου Μελέτης Ιουδαϊσμού, Δρ. Γιοχάνες Πωλ, με διαταγές του οποίου καταγράφηκαν όλα τα κοινοτικά καταστήματα, τα ακίνητα και οι 49 συνα-



Επταπύργιο (Γεντί Κουλέ).

γωγές της πόλης, από όπου σταδιακά διαρπάχθηκαν ιερά βιβλία, θρησκευτικά αντικείμενα και κειμήλια ηλικίας εκατοντάδων ετών.⁶⁴

64. Αρχείο Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης [στο εξής: ΙΚΘ], Δ23 Γερμανικές αποζημιώσεις - Διεδικήσεις περιουσίας 1947-1997, Sonderkommando Rosenberg, Arbeitsgruppe

Παράλληλα ξεκινούσε μια χαμηλής έντασης εκστρατεία στοχοποίησης των Εβραίων. Οι γερμανικές αρχές Κατοχής εκμεταλλεύτηκαν υπάρχου-

Saloniki an die Polizeipräsidium der Stadt, Θεσσαλονίκη 9.7.1941. Πρβλ. «Το χρονικό της εξοντώσεως των Ισραηλιτών της Θεσ/νίκης», στο Χρονικά 7 (1978), σ. 9-11.